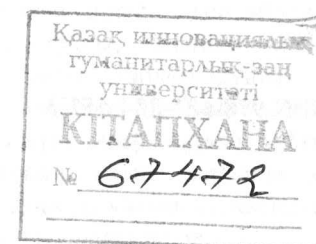

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ БІЛІМ
МИНИСТРЛІГІ

Ұ.И.Аугалипова, Т.С.Сақтағанова, И.Құрбанова

ОТБАСЫ ПСИХОЛОГИЯСЫ
оқу құралы

Алматы - 2020

УДК 159.9 (075)

ББК 88.5я7

А91

*Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеттің ғылыми кеңесі
шешімімен бекітілді (22.01.2013 хаттама№4)*

Пікір жазғандар:

С.М. Жақыпов - психология ғылымының докторы, профессор;

Қ.А. Аймағанбетова - педагогика ғылымының докторы, профессор;

Ұ.И.Ауталипова, Т.С.Сақтағанова, И.Құрбанова

А91 Отбасы психологиясы: оқу құралы/ Ұ.И.Ауталипова,

Т.С.Сақтағанова, И.Құрбанова - Алматы: "Отан" баспасы, 2020.- 105 б.

ISBN 978-601-224-552-3

Оқу құралында отбасы психологиясының теориясы, бағыттары, әдістемері мен жүйесі, типологиясы мен тарихы өзгеру кезеңдері қарастырылады. Отбасы мүшелерінің психологиялық, физиологиялық және қарым-қатынастық әлеуметтену ерекшеліктерінің себеп-салдары ашып көрсетілген.

Кітап жоғары оқу орындары мен колледж студенттеріне, магистранттарға, әлеуметтік сала қызметкерлері мен психологтарға, мектеп мұғалімдері мен бала тәрбиесімен айналысатын адамдардың барлығына арналған.

УДК 159.9 (075)

ББК 88.5я7

ISBN 978-601-224-552-3

© Ауталипова Ұ.И.,
Т.С.Сақтағанова, И.Құрбанова., 2020

© «Отан» баспасы, 2020

Кіріспе

Адамның бүкіл тағдырының қандай болатынына, қалай ғұмыр кешітініне, бақыты мен сәтсіздіктеріне отбасындағы болатын жағдаяттар себепші екендігі сөзсіз.

Тарихқа шолу жасамай тұрып, бүгінгіні зерделеу мүмкін болмас. Тарихтағы адамзаттық отбасы тарихының теориясы қазақ отбасының тарихына да ортақ болмақ. Тарихи мұраларға жүгіне отырып, "қазақ отбасы", "қазақтардың отбасылық тәрбиесі" және "отбасылық өмірге дайындау" мәселелерін тарихи-педагогикалық тұрғыда жүйелеуге бүгінгі күннің талабын қанағаттандырады да сөзсіз.

"Қазақ отбасы" және "отбасы тәрбиесі" деген ұғымға ғылыми тұрғыда бойлау үшін тек қана педагогика саласында анықтама беру жеткіліксіз. Басқа да ғылым салалары арқылы мәні мен мазмұнын, құрылымы мен қызметтік сипаттарына байыпты болжам жасауды міндет тұтқан бұл оқу құралы мәселені психологиялық тұрғыдан отандық ғалымдар отбасы туралы төмендегідей ой тұжырымдаған.

Профессор С. Қалиев "Отбасы - бір үйде тұратын адамдар жиынтығы. Жүйенің элементіне отбасы мүшелерінің күнделікті тұрмысында қолданатын заттары енеді. Яғни олардың үй-мүлкі, баспанасы, ыдыс-аяғы, киім-кешегі, көрпе-жастығы, құрал-сайманы т.б. тұрмыстық тұтыну заттары түгел кіреді. Отбасы мүшелерінің қарым-қатынасы, бір-біріне көзқарасы, жүріс-тұрысы, мінез - құлқы да жүйенің элементі болып есептеледі. Ал отбасылық жүйе этностық жүйенің қайтаналатын атрибуты болып саналады" [39, 15-6] - деп, этностың пайда болуы тұрғысынан қарастырады. С.С. Қоңырбаева отбасы мәселесін тереңінен көтеретін ғылыми зерттеуінде басқа да ғалымдардың ой-пікірін көрсетеді.

М.Арын отбасына "ұлт рухының айнасы" деп айдар бере келіп: "Отбасы - жұртты жақындастырушы, жыныс пен жынысты жұптастырушы, ұрпақ пен ұрпақты табыстырушы, адамаралық туыскандық ұғымдар тудырушы, олардың бір-біріне деген махаббат, сүйіспеншілігін тұтатушы, ғаламат күшті жері - ұрпақ өрбітуші, рухани бірліктің ұрпақаралық тұтастықтың отын жағушы ерекше ұя. Сондықтан да отбасы барша адамзатқа ең жақын, ең қасиетті ұғым" [64, 54-б.], - деп отбасының қызметін аша, анықтама береді.

"Отбасы" атауын "жанұя" ұғымымен алмастыра жиі қолданады. Тәуелсіздікке қол жеткізгелі кеңестік империя сыналап кіргізген көптеген сөздер жаңаша сөздермен ауыстырылуда. Мысалы, әнұран,

елтаңба, төңкеріс сияқты т.б. сөздер қандай дәл атаулар. Ал "жанұя" жоғарыдағы ғалым айтқандай тек "душаның" тұрақтайтын жерін меңзеп тұр деп бір жақты қарауға болмайды. Қазақ "мал-жаның аман ба?" - дейді, бұл "жан"- жан иесі адамды айтып тұрған жоқ па? Бір-біріне жақын жандар отандасқан ортаны неге "жанұя" деп атамасқа? Оның үстіне "жанұя" сөзі құлаққа да жағымды естіледі. Өткеніміз деп орынсыз жабыса бермей, отаршылдықтың санадағы таңбасынан серпіліс керек те шығар.

Сол сияқты "үйелмен" сөзі отбасы мен жанұяның синонимдік қатарын байытуда. Бүгінгі білгенінді зерделеу тарихтағы тамырын қазғанда ғана жүйелі болмақ. Біздің мақсатымыз да осы. Сондықтан, тарихи тамыры терең "отбасы" ұғымының ғылыми пікірлермен нақтыланып, заңды атауға айналуы да көңілімізге қонады.

Уақыт өткен сайын еуропалық елдерде, азиялық және африкада, жер шарының бүкіл континенттерінде отбасы институты өзіндік динамикаға ие болуда, сондықтан осы оқу құралы арқылы мәселенің психологиялық ерекшеліктеріне талдау жасайық.

1.Отбасындағы қатынас психологиясы психологияның бір бөлімі ретінде

1.1. Отбасы психологиясының негізгі түсініктері

Отбасы психологиясы мен психотерапия – психология ғылымдары мен практикаларының арасындағы ең жас сала. XX ғасырдың ортасына дейін отбасын зерттеумен көбіне әлеуметтану айналысып келген болатын. Әртүрлі саладағы мамандардың – психиатрлардың, психотерапевтердің, педагогтардың, дәрігерлердің, әлеуметтік қызметкерлердің тарапынан отбасы психологиясының дамуы мен оған деген қызығушылықтар қазіргі отбасындағы уайым-қайғылардың, дағдарыстардың, жалпы психологиялық атмосфераның бұзылуынан және отбасының маңызды бөлігінде дау-дамай мен беріксіздіктің орын алуынан туындап отыр. Осы бір қолайсыз тұжырымдар әлеуметтік-экономикалық жағдайлармен, әлеуметтік жүйенің тұрақсыздығымен, өмірлік материалдық деңгейдің төмендігімен, қызмет бастылық мәселесімен, отбасының рөлдік құрылымында дәстүрлі туындаған трансформациямен және ерлі-зайыптылар арасындағы рөлдік қызметтерді орналастырумен түсіндіріледі. Кейінгі кездерде бақыланып отырған тұжырымдар некедегі серіктік қатынас құндылықтарының өсуімен, отбасындағы стереотиптік қатынастан босауымен, әйелдердің әлеуметтік теңдігі және экономикалық еркіндігінің нығаюымен, өсуімен, ажырасуға немқұайдылық танытуымен, бала тууға деген қызығушылықтың төмендеуімен байланысып – отбасылық қатынастың тұрақсыздығына алып келіп отыр. Ерлі-зайыптыларға девианттық мінез-құлық танытып отырған – алкоголизм, агрессия, - ақпараттың бұзылуы, серіктерін құрмет, махаббат қажеттіліктерімен қанағаттандырмауы, мойындаулары эмоционалды-тұлғалық бұзылыстардың өсуі, ашушаңдық, махаббат сезімін жоғалтуы және қауіпсіздік, тұлғалық өсудің бұзылуы бірегейліктің қалыптаспауы себеп болып, сәтсіз отбасылардың саны күннен күнге өсуде. XX ғасырдың 60-жылдарының ортасында бастау алған отбасы институтының дағдарысы әлеуметтік жүйе ретінде қазіргі кезде жалғасын тауып, ерлі-зайыптылардың жеке қажеттіліктерін толық қанағаттандыруға қаблетті жаңа некелік қатынастар үлгісін іздеумен байланысты. Дәстүрлі патриархалды отбасы ерлі-зайыптыларды өзіндік бағдарлаудың бірден бір қол жетімді ортасы болудан қалды. Қазіргі әлемде отбасы динамикалы білім беруді - әлеуметтік және регламентацияланған факторлардың ережесі және нормаларымен тұрақталған, ерлі-

зайыптылардың жеке мотивтерімен және ақпараттық қаблеттеріне негізделген, көп жағдайда олардың жеке жауапкершіліктеріне тәуелділігімен түсіндіріледі. Отбасы басынан өткен тарихына қарамастан, әсіресе, XX ғасырда ол өмірге бейімді болды.

Отбасылық қатынас құқық пен адамгершілік нормаларымен бағдарланады.

Оның негізі **легитимдік** - неке баланың туылуымен және отбасы мүшелерінің адамгершілік және физикалық денсаулығына жауапкершілікпен бірге жүретін еркек пен әйелдің өзара қатынасын мойындаудан тұрады.

Некелік қатынас отбасының негізі болып табылады. Бұл қатынастан әлеуметтік өмірдің шынайы, әлеуметтік, материалдық және рухани сферасы байқалады. Қоғам некелік қатынастың тұрақтылығына қызығушылық танытуда, сондықтан ол тәрбие үрдісінде индивидке әлеуметтік өзара ықпал ететін тәсіл, қоғамдық пікірлердің жүйесі ретінде белсенді функцияланған некеге сыртқы әлеуметтік бақылауды жүзеге асырады. (Т.М. Трапезникова, 1987).

Әлеуметтанушылар некені «еркек пен әйелдің арасындағы қатынастың әлеуметтік формасын тарихи өзгертуші, қоғам олардың жыныстық өміріне рұқсат етуші және олардың ерлі-зайыптылық, ата-аналық құқықтары мен міндеттерін қарастыру тәсілі» ретінде анықтайды (А.Г. Харчев, 1979, б.66).

Ерлі-зайыптылықты құрылымдық бірлік ретінде бөлу еркек пен әйелдің тең құқылы әрекеті үшін (әлеуметтік, заңдық, адамгершілік) жағдайды қалыптастыру, салыстырмалы түрде жақында қоғамды әлеуметтік-экономикалық қайта өзгертудің нәтижесінде басталды. **Ерлі-зайыптылық** – бұл еркек пен әйелдің моральдық принциптерімен бағдарланатын және соған тән құндылықтармен қолдауға ие болатын тұлғалық өзара әрекет. (С.И.Голод, 1984). Берілген анықтамадан: ерлі-зайыптыларға тән үйлесімсіз мінез-құлық байланыстар; екі ерлі-зайыптының адамгершілік міндеттері мен ұстанымдарының симметриялығы мен тең құқылығы байқалады.

Отбасы өз алдына тек ерлі-зайыптыларды ғана емес, олардың балаларында, сондай-ақ басқада туған туысты немесе жай жақын ерлі-зайыптыларды және оларға қажетті адамдарды біріктіретін, күрделі қатынастар жүйесі. (А.Г. Харчев, 1979, б.66).

Отбасы – бұл некеге негізделген немесе мүшелері ортақ қамқорлықпен, көмекпен, жауапкершілікпен, және тұрмыстық

қатынастарымен байланысатын қандас туысы жағынан аз топтар (Эйдемиллер Э.Г. Юстицкий В.В., 1990).

Отбасының жүзеге асуының маңызды шарттары біріккен іс-әрекет және белгілі бір кеңістіктік локализация-баспана, үй, оның өмірлік экономикалық негізі сияқты меншіктік, белгілі бір халықтың, мемлекеттің жалпы мәдениет шеңберіндегі жалпы мәдени орта болып табылады. Демек, **отбасы** – бұл ерлі-зайыптылар жұбымен-ата-аналықпен-туыстықпен (қандас және рухани) байланысатын, халықпен және тұқым қуалаушылықпен, және балалар социализациясымен, отбасы мүшелерін қолдаумен қайта жандануды жүзеге асыратын адамдардың бірінғай жалпы отбасылық іс-әрекетіне негізделген.

Отбасы феноменін түсінудің бірден бір жолы – бұл бір отбасының тарихи уақыты мен өмірлік циклін ұзақ уақыт бойғы өзгерісіне төтеп беретін, кейбір мәгі құрастырылатын **отбасы құрылымын** түсіндіру. Отбасы феноменіндегі **құрылымдық осьтер** С.И. Голодтың (1998) айтуынша, **ерлі-зайыптылық және бала-ата-аналық қатынас болып табылады. Ағалы-інілі қатынас** (отбасындағы балалар қатынасы) соншалықты маңызды, өйткені соның негізінде тұлғаның басты қасиеттері, сонымен қатар ерлі-зайыптылық және ата-аналық шарттар қалыптасады.

Отбасы - әлеуметтану, экономика, құқық, этнография, психология, демография, педагогика және т.б. көптеген ғылымдардың зерттеу объектісі болып табылады. Олардың әрқайсысы өздерінің пәндеріне қарай отбасының дамуы мен функциялануының арнайы жақтарын зерттейді.

Отбасы психологиясында қарастырылатын сұрақтар жан жақты: бұл ерлі-зайыптылар, ата-ана-балалық қатынас, отбасы үлкендеріне өзара қатынасы, даму бағыты, диагностика, отбасылық кеңес беру, қатынасты түзету, жүйке жүйесі мен психикалық ауруларды алдын алу, және отбасы тәрбиесінің мәселесі.

Отбасылық қатынас психологиясының дамуындағы жаңа бағыт оның әдіснамалық негізін өңдеу болып табылады. Жүйеліктің негізгі әдіснамалық принциптеріне сүйенсек отбасы қатынасы өз алдына құрылымдық құндылығын, элементтерінің өзара байланыстылығын, өзара үйлесімділігін білдіреді. Бұл ерлі-зайыпты, ата-ана-балалы, балалы-ата-аналы, бала-балалық, параата-ана-ата-аналық, параата-ана-балалық қатынас. Маңызды әдіснамалық принцип – синергетикалық – отбасылық қатынас динамикасын дағдарыстық кезеңдерді есепке ала

отырып, бірізділіксіз, тепе-теңдіксіз тұрғыдан қарастыруға мүмкіндік береді.

Отбасылық қатынас психологиясы зейінді отбасындағы тұлғааралық қатынастардың заңдылықтарын, отбасы ішілік қатынасты тұлғалық даму ықпалы тұрғысынан (олардың тұрақтылығы, бірізділігі) зерттеуге шоғырландырады. Тұлғааралық қатынастың негізгі параметрлері: беделді-рөлдік айырмашылық, психологиялық арақашықтық, қатынастар валенттілігі, динамика, тұрақтылық.

1.2. Отбасы институтының тарихы

Алғаш отбасын зерттеу өз замандарының ерлі-зайыптылық және отбасылық көзқарастарының негізін салушы, сонымен қатар оның қайта жаңғыру жобасын ілгері тартқан Платон мен Аристотельден бастау алады.

Отбасы институтының ары қарайғы мәнін ашуға деген талпыныстар ХІХ ғасырдың ортасындағы әлеуметтанушы және антропологтар Л. Морган, Ф. Энгельс, М. Ковалевский, Б. Малиновский, П.Сорокин және т.б. ғалымдардың есімімен байланыстырылды. Қоғам дамуының тарихында отбасы қатынасының динамикасын зерттеуге үлкен үлес қосушылар швейцар тарихшысы И.Я. Бахофен, «Материнское право» (1861) кітабының авторы, шотланд заңгері Дж.Ф. Мак-Леннан, дамуына қарай қоғамның және отбасылық қатынастар сипатының өзгергенін: отбасының промискуитеттен (тәртіпсіз жыныстық байланыстардан), топтық ерлі-зайыптылықтан, матриархаттан және патриархаттан эволюцияланып өзгергенін дәлелдеуші «Первобытный брак» (1865) зерттеуші автор болды. Алғашқы қоғамның дамушы баспалдағына келеңсіз жыныстық қатынастар сипаты тән болды. Туысқандықтың пайда болуынан осы қатынастарды бағдарлайтын топтық неке пайда болды. Топтасқан еркектер мен әйелдер бірге өмір сүріп, «коммуналдық неке» құрып - әр еркек өзін барлық әйелдің жұбы деп санаған. Біртіндеп әйел ерекше орынды иеленіп, **топтық отбасы** қалыптасты. Әйелдің қоғамдағы ерекше орнына негізделген **гетеризмді** (гинекократия) – қатынасы жеке неке мен отбасына бағытталған барлық халықтар басынан өткізді. Балалар әйелдер тобында болып, тек есейгеннен кейін ғана еркектердің тобына ауыстырылған.

Бастапқыда эндогамия – әлеуметтік «табудың» пайда болуының нәтижесінде туыстар ішінде еркін байланыс қалыптасты, экзогамия (грек тілінен аударғанда «экзо» - тыс және «гамо» - неке) – «өз» туыстарының арасындағы некеге тиым салу және басқа бірлестік

мүшелерімен түсу қажеттілігі. Ру басы екі экзогаммалық тайпа бірігуінің барысында пайда болған, немесе фратрияның (дуалды рулық ұйым) әрқайсысында еркектер мен әйелдер бір-бірімен некеге түсе алмай, ру басының басқа жартысындағы еркектер мен әйелдердің арасынан өзіне жұп табатын жартылардан тұрды.

Э. Вестермарктың зерттеуінде қанның араласуына (табу инцеста) шек қою, отбасының нығаюына әлеуметтік норма ықпал еткеніндей дәлелденген. Қаны бір туыс отбасылар пайда болды: некелік топтар ұрпақтан ұрпаққа бөлініп, ата-аналар мен балалардың арасындағы жыныстық байланыстарға шек қойылды.

Кейінірек **пуналуалды отбасы** қалыптасты – ағайындылардың әйелдерін немесе апалы-сіңіліредің күйеулерін иеленетін топтық неке. Мұндай отбасында ағайындылардың арасындағы жыныстық байланысқа шектеу қойылды. Туысқандық анасы жағынан анықталып, әке жағы белгісіз болды. Л. Морган мұндай отбасыларды Солтүстік Американың үнділер тайпасынан бейнелеген.

Одан кейін **полигамдық неке** қалыптасты: бірнеше әйелмен некелесу, көп байлық. Жабайылар әрбір тайпада еркектер аз болғандықтан, нәресте қыз балаларды өлтірген, ал әйелдерде бірнеше күйеуден болатын болған. Осыдан барып әке жағынан туысқандықты анықтау мүмкін болмағандықтан, аналық құқық (баланы қорғау ананың құқығында болған) қалыптасты.

Бірнеше әйелмен некелесу соғыс кезінде еркектердің көбінен айырылудың салдарынан пайда болды. Еркектер тым аз болды, сондықтан олар бірнеше әйелден алған. Отбасындағы жетекші рөл әйелден (матриархат) ерекше (патриархат) қарай берілген. Шын мәнінде патриархат тұқым қуалаушылық құқығымен яғни, күйеудің емес, әкенің билігімен байланыстырылған. Әйелдің міндеті әкенің мұрасы болатындай бала туу болды. Одан аналық әрқашан бар, ал әкелік – жоқ, сондықтан ерлі-зайыптылардан бір-біріне деген адалдық талап етілді.

Біздің эрамызға дейін мыңдаған жылдар бұрын вавилон патшасы Хаммурапидің заңында моногамия жарияланған, сонымен бірге әйел мен еркектің теңсіздігі қабылданған. Моногамдық отбасының қожайыны қандас мұрагерлерді өз қолында ұстап қалуға деген қызығушылықтың нәтижесінде еркек-әке болды. Отбасының құрамы маңызды түрде шектеліп, әйелден еріне қатаң адалдық талап етіліп, зейнақорлық қатаң жазаланған. Еркектерге тұтқын әйелдер ұстауға

рұқсат берілген. Бұл заң көне және орта ғасырларда барлық елдерде жүзеге асырылған.

Этнографтардың зерттеулерінде әрқашан моногамияның антитезі ретінде ашыналықтың жүзеге асырылғаны байқалады. Кейбір қоғамдарда діни ашыналық кеңінен таралған: тайпа көсемі, дін қызметшісі немесе басқа билік өкілі жаңа түскен келінмен алғашқы неке түнін өткізуге құқылы болған. Наным-сенімдер бойынша дін қызметкері алғашқы түнді өткізу құқығы арқылы ерлі-зайыптыларды нұрға бөлеген. Егер алғашқы түнді өткізу құқығы патшаға тисе, жас-жұбайлар үшін бұл аса құрметке кенелу болып саналған.

С.И. Голодтың (1998) дәлелдеуінше, отбасы қатынасының жүйесін дамыту некедегі серіктестердің бір жағын азайту және серіктестің таңдауын бағындыратын ережелерді күшейту жүргізіліп, **отбасы институтын дамытудың кезеңдері** келтірілді:

Адамды әлеуметтік ұйымдастырудың көне формасы бір праматерияда болатын: оның қыздары, қыздарының балалары және осылай үздіксіз болатын барлық адамдарды біріктіретін тайпа болды. Тайпа өз алдына әйелдер жағынан барлық отбасын құрайтын матриархаттық отбасын білдіреді. Матриархалды отбасының адекватты метафорасы матрешка – ойыншығы болып табылады.

Топтасқан отбасы бірнеше апалы-сіңілілердің еркектер тобымен некелесуіне сүйенді. Өз кезегінде күйеулерінің туыстық байланыстарының болуыда, болмауыда мүмкін болатын. Әкелік жақ еш құрметке ие болмағандықтан, туыстық әйелдер жағынан таралды. Аналық туыстықтың, шеше жағынан туыстықтың маңыздылығы XIX ғасырдың аяғымен XX ғасырдың басында өмір сүрген бірнеше халықтардан байқалады.

Жұптасқан отбасы жеке жұптардың некесіне негізделгенімен, өзара қатынастары тұрақталмаған, яғни кез келген жұптың тарапынан үзілуі мүмкін болатын.

Патриархалды отбасы бір еркектің бірнеше әйелмен некелесуіне негізделген, ол еркек үшін полигамды, «әйелдің сопылығымен» қатар жүріп, жеке меншіктің жүзеге асырылуы қарсаңында қалыптасқан. Отбасының мұндай түрі отбасындағы өмірлік іс-әрекеттерге қатысты барлық сұрақтардың шешімін табуда еркектің басшылық етуімен анықталып, патри жағымен (еркек жағынан туыстық және еркектер жағынан тұқымқуалау құқығы) бекітілді.

Моногамды отбасы – бір еркек пен бір әйел құратын отбасы; олардың ерлі-зайыптылығы өмір бойына (көне грек тілінен аударғанда monos –

бір, жалғыз, gamos – неке). Отбасының бұл түрі шамамен жаңа эраға дейін бірінші мыңжылдықта пайда болған. Өзінің тарихи кезеңінде отбасының бұл формасы патриархалдық құрылымнан тұрып, қазіргі кезеңде жыныстар құқығының теңелу, әйел мен бала эмансипациясы, отбасы өмірінде әйел мен бала рөлінің өсу кезеңінде тұр (Голод С.И., 1998). С.И.Голодтың пікірінше, отбасы институты жеткілікті түрде кертартпалы, сондықтанда өмірдің әлеуметтік қоныстануында болып жатқан өзгерістер бірнеше жылдардан кейін отбасылық ұстанымдардың өзгеруіне алып келуі мүмкін.

Отбасы мен некені зерттеушілердің көпшілігі патриархалды моногамды отбасы кейінгі жүзжылдағы европалық өмірде – бұл қалыпты және идеалды үлгі, ал барлық ауытқушылықтар – бұл жағымсыз құбылыс деген тұжырымға келген.

Ендеше, отбасы мәселесіне арналған зерттеулерге сүйенсек, отбасының негізгі кезеңдерін бақылауға болады: бірнеше халықтардың аналық жағынан туыстық есебі әкелік жақтағы туыстық есептерден таралған; уақыттық (қысқаша және кездейсоқ) моногамды байланыстарда жыныстық қатынастардың алғашқы баспалдағында еркін некелік қатынастар кең етек алған; жыныстық өмірдің еркіндігі біртіндеп шектеліп, сол немесе басқа әйелге (немесе еркекке) некелік құқығы бар тұлғалардың саны азая бастады; қоғам дамуының тарихында некелік қатынастардың динамикасы топтық некеден жекеге ауысуымен қортындыланды.

Отбасының эмоционалдық сферасын эмпирикалық зерттеуде, XIX ғасырда пайда болған оның мүшелерінің қызығушылықтары мен қажеттіліктеріде аса қызығушылықты талап етуде. Зерттеу пәні сезім, құмарлық, ақыл-ой және өнегелік өмір болды. Фредерик Ле Пленің отбасы қатынастарын дамытудың динамикасына берген тұжырымы: отбасының патриархалдық типтен тұрақсыздыққа, ата-аналар мен балалардың дараланып өмір сүруіне, әке беделінің төмендеуіне, қоғамда тәртіпсіздіктің тууына бағытталды. Отбасы өмірлік цикл, тарихи пайда болу, функциялану мен құлдырауға тән шағын топ сияқты зерттелді. Ары қарайғы отбасының өзара қатынасын зерттеу өзара әрекетке, ақпараттыққа, тұлғааралық келісімге, әртүрлі әлеуметтік және отбасылық жағдайлардағы отбасы мүшелерінің жақындығына, отбасылық өмірдің ұйымдастырылуына және топ ретіндегі отбасы тұрақтылығының факторларына шоғырландырылған (Ж.Пиаже, З.Фрейд және олардың ізбасарларының жұмыстары).

XIX ғасырдың ортасына дейін отбасы қоғамның бастапқы шағын үлгісі ретінде қарастырылып, әлеуметтік қатынастар отбасынан туындаса, қоғамның өзі кеңінен таралған отбасы атрибуттарына сәйкес патриархалды отбасы ретінде тұжырымдалды: авторитарлықпен, жеке меншікпен, субординациямен және т.б.

Этнографтардың зерттеулерінде отбасы қатынасының ұлттық ерекшеліктері бейнеленген. Сонымен, көне Грецияда моногамия үстемдік еткен. Отбасылар санқырлы болған. Инцеста табу әрекет еткен. Әке өз әйелінің, балаларының, ашынасының қожайыны болған. Еркектердің құқығы басымдылық танытқан. Ерінің көзіне шөп салған әйелдер қатаң жазаланған, дегенмен қожайын әйелін сұраған кез келген мейманға бере алған. Басқа еркектерден туған балалардың дені сау ұл бала болса, отбасында қалдырылған.

Көне Римде моногамия құрметтелседе, некеден тыс байланыстар кеңінен таралған. Римнің заңына сәйкес неке бала туу үшін ғана жүзеге асырылған. Көбіне өте қымбат ұсақ-түйекке дейін ойластырылған неке тойына ерекше мән берілді. Әкенің беделі мықты болып, балалары әкесіне ғана бағынған. Әйел еркектің бір бөлігі ретінде саналды.

Әлемнің көптеген елдерінде отбасы институтын христиандық ықпалмен зерттеуге қызығушылық танытқан. Шіркеулік доктрина моногамияны, сексуалдық тазалықты, даналықты мақұлдап, анафеме көп әйел алу және көпбайлылыққа назар аударған. Дегенмен рухани тәжірибеде барлығы шіркеулік канонның қалауындай болмады. Шіркеу абройды, жесірлікте өзін ұстауды, мейрімге толы ерлі-зайыптылықты дәріптеді. Христиан дініндегілердің басқа діндегілермен некеге тұруын күнә санаған. Оларға деген либералды қатынас христиандықтың ерте кезеңінде болған, өйткені некенің көмегі арқылы христиан дінін ұстанушы адасып жүрген тағы біреудің шынайы сенімін өзіне қарата алады деп санаған. Христиандықтың ерте кезеңінде ерлі-зайыптылық жеке іс болып саналған. Кейінірек дін қызметкерінің келісімімен некеге түсу қалыпты болып бекітілді. Тіпті жесірде дін қызметкерінің рұқсатынсыз қайта некеге тұруына тиім салынған. Сексуалдық қатынастардың ережесін шіркеу айтып отырған. 398 жылы Карфанесский шіркеуінің қабылдаған шешімі бойынша қыз бала неке тойынан кейін өз абыройын үш күн және үш түн сақтауға тиіс болған. Кейіннен шіркеудің қалауын төлегеннен кейін ғана неке түнінде жыныстық қатынасқа түсуге рұқсат берілген.

Христиан діні жалған түрде әйелдер мен еркектердің рухани теңдігін мойындаған. Дегенмен шын мәнінде әйелдердің жағдайы

төмен болған. Әйелдердің тек кейбіріне – жесірлерге, абыройы тазаларға, монастыр мен ауруханада қызмет ететіндерінің ғана қоғамда беделі болып, ерекше пұрсатты жағдайда болған. Христиандыққа дейінгі қалыпты отбасының үлгісі ата-аналар мен балалардан тұрды. Анасы мен әкесінің арасындағы қатынас не дау-дамайлы, не «бағыну» принципі бойынша құрылды. Балалар ата-ананың қарамағында болды. Ата-аналар мен балалар қарама-қайшылық танытып, дау-дамай ұрпақтан-ұрпаққа жалғасты. Отбасындағы рөлде сыртқы, табиғи, әлеуметтік айнала, жауапкершілігі әкеге берілсе, әйел көбіне отбасының ішкі жағдайына, үй шаруасына жауапты болған. Некедегі адамның беделі бойдақтың беделіне қарағанда жоғары тұрған. Әйел некеге дейін некедегі сияқты еркін болса, еркектің – күйеудің, әкенің билігі – шектеулі болды. Әйел ажырасуға және өз ата-анасының отбасына оралуға құқылы болған. Отбасындағы шексіз билікті «үлкен» - әкесінің немесе үлкен ұлдың әйелі, және қағидаға сәйкес еңбекке қаблетті, тәжірибелі әйелді ұстаған. Оған барлығы - әйелдерде, отбасындағы жасы кіші еркектерде бағынуға міндетті болды.

Отбасының христиандық үлгісінің пайда болуымен (XII-XIV ғғ.) үй ішіндегілердің арасындағы қатынаста өзгерді. Отбасы заңының негізгі қағидалары «Үй ішіндегілермен» (1849) жазылды, соған сәйкес еркек үй ішіндегілерге үстемдік орнатып, оған барлығы бағынуға міндеттеліп, ол өз отбасы үшін жауапты болды. Христиандық некеде ерлі-зайыптылардың өзара қатынасы отбасы мүшесіндегілердің әрқайсысының орнымен айқындалды. Күйеу отбасының қожайыны ретінде жауапкершілікті өз мойнына алуға міндетті болса, әйел сөзсіз екінші орынды иеленді. Оған қолөнерімен, үйшаруасымен, балалардың тәрбиесімен және оқуымен айналысу жүктелді.

Анасы мен балалары оңашаланып, өз-өздерімен болғанымен әкенің қатаң билігі сезілген. «Баланы шектеп тәрбиеле», «ұлынды жақсы көрде жарасын тереңдет». Балалардың басты міндеттері – еш мүлтіксіз тыңдау, ата-анасын жақсы көру, кәрілік келгенде қамқор болу.

Ерлі-зайыптылардың тұлғааралық қатынасының сферасында эротикалық рөлден гөрі ата-аналық рөл басым болды, дегенмен соңғыларынан бастартпасада азда болса мойындалды. Әйелі еріне «ұнауы» тиіс болды, яғни, оның қалауынша әрекет ету керек.

«Үй іші» бойынша отбасылық қанағатқа: үйдің ішіндегі береке, дәмді тағам, көршілердің тарапынан сый, құрмет; тастандылық, ашу-ыза қатаң талқыланған. Беделді, сыйлы адамдардың талдауы отбасы үшін қорқынышты жаза болып саналған. Отбасылық қатынастың негізгі

сипаты - адамзаттың пікіріне байланысты. Әлеуметтік ортаға сәтті отбасын демонстрациялап, отбасының құпиясын жариялауға қатаң тиім салынды, яғни екі әлем пайда болды - өзі үшін және адамдар үшін.

Шығыс славяндарында туыстарды тура және жанама жақтарды біріктіретін үлкен отбасылар ұзақ уақыт бойы үстемдік етті. мұндай отбасылар ата, ұлдары, немерелері және шөберелерінен құралды. Бірнеше некелік жұптар бірігіп үй жабдықтары иеленіп, үй шаруасын жүргізген. Отбасына тәжірибелі, көреген, еңбекке қаблетті, отбасы мүшелеріне билігі жүретін ер адам басшылық жасаған. Ендеше, оның жанында әрқашан шаруашылықтың ыңғайын білетін, бірақ XII-XIVғғ. отбасына билігі үстем болмасада, отбасындағы жасы үлкен әйел кеңесші болған. Қалған әйелдердің жағдайы мүлде мәз болмады – олардың ештеңеге құқықтары болмады, ері қайтыс болмаған жағдайда ешқандай мұрагерлікке қолы жетпеген.

Шығыс халықтарында отбасының өмірі патриархалдық дәстүрлерге сәйкес қалыптасып, әкенің балаларына үстемдік етуі мен көп әйел алушылық сақталған. Кейбір халықтарда қалыңдыққа өтем алу салты жүзеге асырылды. Ата-аналар жиі күйеу жігіт және қалыңдық дүниеге келгенге дейін немесе нәресте кезінде бір-бірімен құдаласып қоятын болған. Сонымен қатар қалыңдықты алып қашуда болды. Қалыңдықты алып қашу және сатып алу арқылы күйеу оның толық құқылы иесіне айналған. Егер қалыңдық ерінің бірнеше әйелі бар отбасына келін болып түссе, халы мәз болмаған. Мұсылман отбасындағы әйелдердің арасында бәсекелестік пен қызғанышты тудыратын белгілі бір иерархия пайда болды. Шығыс халықтарында ажырасу еркектің тарапынан болған, ол өте жеңіл жүзеге асырылды; ері әйелін үйінен қуып шыққан.

Шетелде XIX-XX ғасырларда терең ішкі қайшылықтардан туындаған отбасы дағдарысы тіркелген. Еркектің авторитарлы билігі күшін жойған. Отбасы үй өнімінің функциясын жоғалтып алады. Ерлі-зайыптылар мен балалардан тұратын нуклеарды отбасы қалыпты үлгі болып табылды.

XX ғасыр шамасында ертеректе моногамды отбасында үш құрамға бөліну пайда болған – некелік, жыныстық және репродуктивтік (Голод И.С., 1998). Егер XIX ғасырдың аяғында некеле сөзсіз балалардың туылуы және көп балалық жоспарланса, XX ғасырдың ортасында неке репродуктивтік функциядан шеттетіліп: ерлі-зайыптыларда сеніммен балалы болмайтын некенің саны өссе, басқа жағынан некесіз балалы болу және айтарлықтай некеден тыс бала туып тәрбиелейтін аналық

отбасының саны қарқынды түрде өсе бастады. Жыныстық жағына келсек, ол экзогамия институтының пайда болуымен некеден бұрында жеткілікті түрде алшақтатылсада, некеден тыс жыныстық байланыс қоғамда да, Шіркеуде де талқыланған. Қазіргі уақытта еркектердегі сияқты әйелдерде де еркін жыныстық өмір жеткілікті түрде бақыланады. Кейбір некедегі жыныстық автоматизация отбасын жоспарлау бағдарламасының, контрацептивтерді және әйелдер эмансипациясының осы қозғалысымен тығыз байланыста қолданылатындардың жүзеге асуымен түсіндіріледі.

Жыныстардың тең құқылығы матримониалды мінез-құлықтың және күту бөлшектердің өзгеруіне алып келеді. Аттастыру институты өз қалауымен некелесуге алмастырылды. Сонымен қатар ата-ана отбасының әлеуметтік және экономикалық қызығушылықтары еленбеді, жасжұбайлар ата-ана келісіміне аз шамада бағдарланды; некелік таңдау ата-ананың емес, жұптар шешімінің нәтижесі болды, бұл таңдау жеткілікті түрде таразыланған болмауыда мүмкін.

Негізінде некеге тән ажырасу феномені болды. Ажырасу санының үздіксіз өсуі, әсіресе индустриалды елдерде некеге тұрушылардың жартысында (51%) өзара қатынас кезінде, олар өздерін бір-біріне керексіз санағанда, ауырлық түсіп немесе бұзылып, қатынасты үзу жайлы шешім қабылданады. Дегенмен қазіргі тұжырымда ажырасуға көбіне әйел себеп болады да, әрбір кез келген неке үшін ажырасудың салдары өсіп келеді.

Қазіргі отбасындағы кезекті өзгеріс әйелдің әлеуметтік беделінің өзгеруіне – кәсіби қалыптасып, карьера жасауымен санасады. Осы жерден тікелей отбасына қатысты келесі өзгерістер пайда болады.

Әйел XX ғасырдағы тәуелсіздігінің арқасында оның отбасындағы беделі өзгеріп, отбасы құрылымы екеу болды – не бір төбелі, бірақ басшылық рөл матриархат кезіндегідей әйел адамдардың қолында болған. Сондықтанда ер адамдар өздерінің үстем етуші қызметтерін ресурспен қамту саласына, шешім қабылдау мен балаларды әлеуметтенуге араластыруға жұмсайды.

Әйел отбасы мен бала тәрбиесіне аз уақыт бөле бастайды; репродуктивтік қызмет бағынышты карьера жағдайына қойылады. Балалы болудың қазіргі отбасындағы көрсеткіші мен индустриалды елдердегі халықтың саны үздіксіз төмендеуде. Тәрбиенің қызметі біртіндеп басқа тұлғаларға – тәрбиешілерге немесе мемлекетке берілуде. Ана қамқорының мемлекеттің қамқорына ауысуы аналық

депривацияның жасырын және айқын белгілерін тудыра отырып, баланың психикалық дамуына әсер етеді.

Барлық өзгерістерге қарамастан отбасы әлеуметтік институт ретінде аяғынан тік тұрды; дегенмен отбасы еркіндік пен тұрақтылықты иемденседе, ол тура және жанама түрде қоғамда болып жатқан барлық өзгерістерді бейнелейді.

1.3. Отбасының қызметі

Отбасының қызметі – отбасының бұл қаблеті отбасы мүшелерінің өзінің және қоғам мен мемлекеттің белгілі бір қажеттіліктерін қанағаттандырады. «Отбасының қызметі тұрақты қайталанушы формада ол қаншалықты қажеттілікті қанағаттандырса соншалықты» (Эйдемиллер Э.Г., Юстицкий В.В., 1990).

Тұрмыстық-шаруашылық қызмет (физикалық комфортты қамтамасыз ету функциясы) адамның қажеттіліктерін тұрғын үймен қанағаттандырудан, жеке территориядан, тамақтанудың сапалы, үйреншікті тәсілінен, толыққанды демалыстан тұрады, яғни физикалық-денсаулықты сақтау қызметі.

Отбасының эмоционалдық қызметі адамның симпатиялық, қабылдау, құрметтеу қажеттіліктерінен, эмоционалдық қолдауы мен психологиялық қорғанысын қанағаттандырудан тұрып, эмоционалдық тұрақтылығына мүмкіндік туғызып, психикалық денсаулығын сақтауға мүмкіндік береді.

Рухани (мәдени) қарым-қатынас қызметі адамның бірге өткізген уақыттағы рухани байлық, мәдени және отбасы тамырларындағы, сол кездегі отбасына қатысты мәдени дәстүрлерді сақтау қажеттіліктерінен тұрады.

Қайта жаңғырту қызметі адамның тұқымды жалғастырудағы биологиялық қажеттіліктерін қанағаттандырады. Дегенмен қайта жаңғырту қызметі тек адамның қажеттіліктерін ғана емес, тұрғылықты халықты қолдайтын мемлекеттің қажеттіліктерінде қанағаттандырады.

Тәрбиелік қызметі әкелік және аналық, балалармен байланыстағы, олардың тәрбиесіндегі, балаларды өзін-өзі бағдарлаудағы индивидуалдық қажеттіліктерден тұрады; сонымен қатар ата-ананың адамды өсірудегі, оның әлеуметтік мінез-құлық нормаларын, ол өмір сүріп жатқан қоғам мәдениетінің білімі мен құндылықтарын қалыптастыру қажеттіліктерінде қанағаттандыру.

Алғашқы әлеуметтік бақылау қызметі отбасы мүшелерінің, әсіресе әртүрлі жағдайларда (жас, ауру-сырқау, және т.б.) өзінің мінез-құлқын әлеуметтік нормаға сәйкес толық өз бетінше құру қаблеті жеткіліксіздердің әлеуметтік нормаларды орындау қаблетінен тұрады.

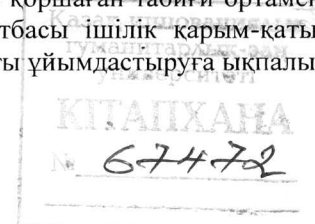
Жыныстық-эротикалық қызмет ерлі-зайыптылық жүйедегі жыныстық қажеттіліктерді қанағаттандыруды қамтамасыз етеді.

Тернквист Р. субъективтік шынайылық әлемін құру мен қолдау қызметін бөледі, өйткені отбасы социумда өмір сүретін және одан сыртқы шекарамен шеттетілген, сондай-ақ, сол шекара адамзаттың өмір сүруін екі әлемге бөлген: әлеуметтік әлем қатал құрылымды ережені, қатаң рөлді, уақытша шектеулерді, көп жағдайда индивидке қатысты субъективтік шынайылықтың ресми әлемін қабылдауды білдіреді. Отбасының бірден бір қызметі – осы ресми әлемді құру мен қолдау және натистік «толық эмоционалды және интеллектуалдық өзіндік қайтарымдарды талап ететін» «индивидті толық индивидуалдықтан алуан қорғау» (Тернквист, 1992).

Т.В. Андрееваның (2004) ойынша, жеке тұқымқуалаудың берілуі және көбеюі отбасы үшін, мемлекет үшін өте маңызды. Капиталдың салдары балаларды үлкен мүмкіндіктерге, жақсы өмірге жетелеп, итермелеп отырса, отбасы капиталын көбейтуге деген талпыныс халықты экономикалық белсенділікке тартады.

И.В. Гребников (1991) отбасының келесі қызметтерін алға тартады:

- Репродуктивтік (өмірді жандандыру, яғни баланың өмірге келуі, адамзаттың дүниеге келуін жалғастыру);
- Экономикалық (өмірлік тәсілдердің қоғамдық өнімдері, ересектердің өндіріске жұмсалған күштерін қайта қалпына келтіру, өз бюджетін ескеріп, өз шаруашылығын жүргізу, тұтынушылық іс-әрекетті ұйымдастыру);
- Тәрбиелік (баланың тұлғасын қалыптастыру, отбасылық ұжымның өз мүшесінің әрқайсысына бүкіл өмір барысында жүйелі, тәрбиелік өзара әсері, балалардың ата-аналарына және отбасының басқа мүшелеріне үздіксіз әсері);
- Коммуникативтік (отбасының өз мүшелерімен бұқаралық ақпарат құралдары, әдебиеттер, өнер арқылы делдалдық байланысты орнату, отбасының өз мүшелеріне қоршаған табиғи ортамен жан-жақты байланысқа және оның отбасы ішлік қарым-қатынасты қабылдау, ұйымдастыру, демалысты ұйымдастыруға ықпалы);

М.С. Мацковский (1989) қазіргі отбасының негізгі қызметтерін төмендегідей толықтырған: тұрмыс-шаруашылық; әлеуметтік-беделдік; эмоционалдық; жыныстық; бірінші әлеуметтік бақылау сферасы; рухани қарым-қатынас сферасы.

Бірнеше авторлар отбасы қызметін арнайы және жанама деп бөлген (Харчев А.Г., 1968; Медков В.М., Антонов А.И., 1996; Навайтис Г., 1999). А.Г. Харчевтің пікірінше, отбасының арнайы қызметі отбасының маңыздылығына және оның ерекшеліктерінің әлеуметтік құбылысқа қалай әсер ететініне байланысты болса, ал жанама қызметі болса, белгілі бір жағдайларда отбасының мәжбүрленуі және бейімделуі.

Тууға (репродуктивтік қызмет), баланы күтуге (экзистенциалдық қызмет) және оларды тәрбиелеуге (социализация қызметі) қатысты отбасының арнайы қызметі қоғамдық кез келген өзгерістерде сақталып қалады.

Жинақталу және жеке меншіктікпен, беделімен, өндіру және тұтынуды, демалысты, отбасы мүшелерінің денсаулығымен, қолайлығы жайлы қамқорлықты ұйымдастырумен, ауырсынуды жеңілдететін микроклиматты құрумен байланысты отбасының жанама қызметі отбасы мен қоғамның арасындағы тарихи сипаттарды бейнелейді (Антонов А.И., Медков В.М., 1996).

Г. Навайтис отбасының маңызды қызметі ретінде комплекстілікті қарастырады. Отбасы қанағат еткен кез келген қажеттілік онсызда қанағаттандырылуы мүмкін, бірақ отбасы сақталған жағдайда басқа адамдардың арасында бөліске түспейтіндей отбасы оны жинақы түрде қанағаттандыруға мүмкіндік береді. Отбасы қызметін осылайша түсіну маңызды түрде отбасын шағын топтардың бірнеше белгілері бойынша ұқсас басқаларынан ерекшелендіруге мүмкіндік береді (мысалы, үздіксіз жыныстық қатынасты ұстанатын жұптар). Осы отбасылық қызметтерге сүйене отырып, Г. Навайтис отбасымен қанағаттандырылған қажеттіліктерді қарастырады: ата-аналықпен байланысты қажеттіліктер, отбасының кейбір өмірлік материалдық жағдайды құруымен және қолдауымен байланысты қажеттіліктер, және психикалық және физикалық интимділікпен байланысты қажеттілік (Г. Навайтис, 1999).

Отбасының аталған қажеттіліктердің, қызметтердің біреуін немесе бірнешеуін қанағаттандыра алмауы отбасылық қатынасқа ақау түсіріп, оларды құлдырауға алып келіп, нәтижесінде отбасының бұзылуына әкеп соқтырады.

Уақыт өте келе отбасының қызметіде өзгереді. Қазіргі уақытта, көбіне отбасы – эмоционалдық байланысқа негізделген одақ.

1.4. Отбасы құрылымы мен типологиясы

Қазіргі уақытта отбасының құрамына немесе құрылымына – қатысты базалық түсініктер әдебиеттерде бірнеше нұсқаулармен түсіндіріліп жүр. Отбасы құрылымы отбасы мүшелері атқаратын отбасының сандық құрамы, туыстық типі мен рөлі арқылы бейнеленеді:

- «нуклеарлық отбасы» - ата-аналарымен бірге тұратын ерлі-зайыптылардан және олардың балаларынан тұрады;
- «толықтырылған отбасы» - көбейтілген және құрамдық одақ болып табылады: ерлі-зайыптылар және олардың балалары, онымен қоса басқа ұрпақтың ата-аналары, мысалы, бірге тұратын немесе бір-біріне қатты жақын, және отбасы құрылымын құраушы апалар, аталар, ағалар, апайлар;
- «аралас отбасы» - ажырасқан адамдардың некесінің салдарынан пайда болған, «қайта құрылған отбасы. Аралас отбасы тұмаған ата-аналардан және балалардан тұрады, өйткені алдыңғы некеден туылған балалар отбасының жаңа мүшесі болып енеді;
- «жалғыз басты ата-ана отбасы» - ажырасудың, ерлі-зайыптылардың біреуінің (анасының немесе әкесінің) кетуінің немесе қаза болуының, ешқашан некеге тұрмауының салдарынан жүргізілетін шаруашылық (Д. Леви, 1993).

Т.М. Трапезникова (1988) отбасының келесі формаларын қарастырады:

- Отбасының патриархалды-модернизацияланған типі (орташа және көпбалалы болуға бағдарланған);
- Бала орталығына негізделген отбасы (аз балалы болға бағдарланған);
- Отбасының ерлі-зайыптылық типі – негізгі типі тұлғалық аспектілермен некелесу;
- Аналық отбасы – бала орталығына бағытталған отбасының некесіз формасы;
- Толық емес отбасы – дәстүрлі-бала орталығының кес кіні тәрізді;

Отбасы рөлдерін орналастыратын типтердің бірнеше топтамасы бар. Сонымен И.В. Гребенников бойынша отбасы рөлдерін орналастырудың үш типі бар:

- Орталықтандырылған (немесе авторитарлы), ерлі-зайыптылардың біреуі билік жүргізгенде, отбасы өміріндегі негізгі сұрақтарды шешуде жоғарғы билік сирек әйелдің құзырында болғанда;
- Автономды - әйел мен еркек рөлдерін бөлісіп, бір-бірінің ісіне араласпайды;
- Демократиялық – отбасының басшылығына ерлі-зайыптылардың екеуінің иығына артылады.

Әдебиеттерде отбасы құрылымын түсінудің басқада тәсілдері келтірілген: отбасы рөлдерінің құрылымының немесе жинақталуының негізінде отбасы құрылымының билігі және тұлғааралық коммуникациялар құрылымы айқындалады (А.И. Антонов, В.М. Медков, 1996; А.И. Антонов, 1998).

А.И. Антонов, В.М. Медков (1996) отбасы құрылымын билеу критеріі бойынша типтерге бөледі:

- Отбасының басы әкесі болып табылатын патриархалдық отбасы;
- Жоғарғы бедел мен ықпалды иеленетін ана, матриархалдық;
- Отбасында нақты бір басшы айқындалмаған және әке мен ананың арасындағы билік ситуацияға қарай орныққан эгалитарлық отбасы;

Отбасы типологизациясы зерттеу пәніне байланысты. Қазіргі әдебиеттерде отбасын төмендегі типтермен қарастырады:

Нуклеарлық (ядролық) отбасы – отбасындағы кеңінен таралған тип, екі ұрпақ өкілдерінен – ерлі-зайыптылардан және олардың балаларынан, сандық құрамы жағынан үш немесе оданда көп адамдардан тұрады; отбасындағы рөлдер 8 типпен келтірілген: күйеуі, әйелі (ерлі-зайыптылар бірін-бірі үшін), әкесі, анасы (ата-анасы балалары үшін), ұлдары, қыздары (балалары ата-аналары үшін), ағалары, апайлары (бір-бірі үшін). Қарастырылған рөлдерден нуклеарлық отбасы мүшелері рөлі диапазонының ауқымды екенін байқауға болады, яғни мұндай отбасының мүшелеріне әсіресе, балаларына ерте жастан бастап өмірлік дағдылардың маңызды өзара қатынастарын меңгеруге көмектеседі.

Үлкейтілген отбасы – әдеттегі аграрлық мәдениеттегі отбасы. Қазіргі уақытта, әсіресе қалаларда мұндай отбасылардың саны азаюда. Мұндай отбасы үш ұрпақтан тұрады – ерлі-зайыптылардың ата-аналарының біреуі, ерлі-зайыптылар және олардың балалары. Бұнда отбасы рөлдерінің 12 типтері келтірілген (ата-аналардың ата-анасының жұбы 4 рөлді атқарады: әкесі, күйеу, ұл, балалары – 3 рөл бойынша: ұл, аға, немере), орындау белгілі бір күшті тудырып, икемділікті талап етуі

мүмкін, өйткені кейбір отбасы мүшелері бір уақытта балалықтыда, ата-аналық рөлдіде орындауы мүмкін (мысалы, ер адам өз ата-анасы үшін бала және өз балалары үшін әке болып табылады).

Үлкейтілген отбасында мүшелердің барлығы үшінде қиындық туындайды, өйткені әлем қарқынды түрде өзгеруде, ал онымен бірге өмірлік ырғақ, өмірлік стильдер, отбасылық рөлдерді ұстанудың өзара қатынасы мен деңгейлеріде өзгеріп, әр ұрпақ өкілдерінің арасында дау-дамайдың туындауына алып келеді.

Толық емес отбасы – ерлі-зайыптылардың екеуінің біреуінің немесе балалардың рөлі қарастырылмаған, жиі екі адамнан тұратын отбасы. Бұл жерде көбіне жалғыз басты ата-ана және оның балалары немесе баласыз жұптар жайында айтылып отыр. Мұндай отбасындағы рөлдік диапазон солғын, ал тұлғааралық тәуелділік түбегейлі түрде қатынаста белгілі бір күшті тудырады. Сонымен қатар мұндай отбасының мүшелері адам үшін маңызды психологиялық қажеттіліктің депривациясын сезеді. Жалғыз басты ата-ана қолдау, түсіністік, жыныстық қажеттіліктердің депривациясын сезінуі мүмкін. Ата-ана типіне байланысты мұндай отбасындағы бала коммуникативтік, танымдық қажеттіліктердің, құрмет пен қауіпсіздік қажеттіліктерінің депривациясын сезінуі ықтимал. Толық емес отбасындағы баланың тұлғалық дамуы ұқсастық үрдісінің күрделігіне байланысты баяулайды. Осындай отбасының қаржылық мәселесіде шектеулі болады.

Аралас отбасы – алдыңғы отбасының сынықтарынан (бөліктерінен) тұрады (Сатир В., 1992), мысалы, жалғыз басты әйел және әйелі өлген балалы еркек, алдыңғы некеде балалары бар ажырасқан әйел немесе еркек. Мұндай отбасының күрделілігі отбасы мүшелерінің басқа адамдардың алдыңғы өзара қатынастың жігімен байланысында, нақтырақ айтсақ, оларды бір-бірімен бұрынғы отбасында атқарған рөлдері байланыстырады.

Отбасы моногамдық және полигамдық болып бөлінеді. Монгамды отбасы некелік жұптан – күйеуі және әйелінен тұрады; полигамды – біреудің бірнеше некеге тұруы (полиандрия – бір әйелдің бірнеше еркекпен некелесуі, полигиния – бір еркектің бірнеше әйелмен некелесуі).

Туыстық байланыстар отбасының қарапайым, нуклеарлық, немесе күрделі, үлкейтілген типін анықтайды. Отбасына типология жасай отырып, қазіргі әлемде ең кең таралған отбасы ата-ана және баладан, яғни екі ұрпақтан тұратын нуклеарлы отбасынан тұратынын ескеру қажет.

Е.А. Личко (1979) отбасын құрылымдық құрамы бойынша топтастырады:

- Толық отбасы (анасыда, әкесіде бар);
- Толық емес отбасы (тек анасы немесе әкесі ғана бар);
- Бұрмаланған немесе деформациялы отбасы (әкенің орнына өгей әкенің немесе ананың орнына өгей шешенің әсері);

Қызметтік ерекшеліктері бойынша:

- Үйлесімді отбасы;
- Үйлесімсіз отбасы.

Қазіргі уақытта отбасының бірнеше тобы бар:

1) тарихи талдаудағы отбасының дамуы мен мирасқорлықтың формасы:

- матриархалды отбасы,
- топтық,
- жұптық,
- патриархалды,
- моногамды,

2) отбасы құрылымын талдаудың және онда келтірілген туыстық типтердің негізінде:

- нуклеарлы,
- үлкейтілген,
- толық емес,
- аралас,

3) екі отбасылық остердің маңызды полюстері приоритетінің негізінде: күйеуі-әйелі, ата-аналар-балалар (С.И. Голод, 1998):

әртүрлі отбасылық тәртіпті көрсететін моногамды отбасының 3 типі:

- патриархалды моногамды отбасы,
- балаға орталықтандырылған моногамды отбасы,
- ерлі-зайыптылар отбасы.

Моногамды емес отбасының үш типі:

- ажырасудың нәтижесінде пайда болған толық емес отбасы,
- ерлі-зайыптылар біреуінің қайтыс болуының нәтижесінде пайда болған толық емес отбасы,
- аналық.

Альтернативті отбасылық стильдер:

- Шын мәніндегі неке немесе некесіз бірге тұру,
- Қайталанған неке немесе кезекті полигамия,

- Тумаған ата-аналар отбасы,
- Годвин-неке,
- Конкубинат немесе бигамды неке.

Патриархалды моногамды отбасы - әйелдің-күйеуіне, баланың-ата-анасына тәуелділігінде еркектің тұқымындағы үлкеннің үстемдігіне негізделетін отбасы. Патриархалды отбасында ұлдары әкенің отбасынан алшақтамай, әйелдерін әкесінің отбасына алып келеді, қыздары күйеуінің отбасына барып, өз тектерінен айырылған. Бұл тектің атауы ер адам жақтан жүретін, ал жұмыстың түрлері еркек пен әйелге тең бөлінген отбасы. Ер адамдар отбасы ресурстарын қамтамасыз етсе, әйел адамдар үй шаруасын атқарған. Отбасының әлеуметтік беделі әкенің, күйеудің, ұл баланың экономикалық жағдайымен, ал әйел адамдардың беделі бала санына қарай анықталған; әйел адамның кәсіби іс-әрекеті оның жеке беделін, күйеуінің беделін (отбасын қамтамасыз ете алмайтын) және жалпы отбасының беделін төмендеткен.

Балалы ортаға бағытталған моногамды отбасы эмансипация үрдісінің және баланың әлеуметтік құқықтарының қалыптасуына байланысты XIX-XX ғғ.

шетелде пайда болған.

Отбасының жаңа қажеттіліктеріне байланысты бала тамақтануының, бала киімінің, бала ойыны мен ойыншықтарының, балалар мұражайының, балалар әдебиетінің, кино, диснейлэнтардың арнайы индустриясы дамиды. Білім беру орталықтарының және оқу бағдарламаларында көпжақтылық байқалып, кәсіби іс-әрекетті жеңілдететін арнайы бағдарламалар жасалып (кәсіби кеңес беру), балалықтың жалғасы өсіп, ал баланың еңбек жүйесі кейінге шегіндіріледі. Балалардың туылуы жылдан жылға төмендеуде.

Балаға ата-анасынан берілетін эмансипация көрінісі және өзара қатынастың моно- либо диалогиялық принциптерін меңгеру деңгейінің негізінде бөлінетін баллы болуға бағытталған отбасының түрлері:

- Авторитарлы балалы болуға бағытталған отбасы ата-ананың шоғарлануына баланың есейгенде ата-ана рліне енуге талпынысына және белгілі бір жағдайда ата-ананың екеуінің немесе біреуінің өзіндік сенімінен туындайтын, айқын көрінетін ата-аналық мотивацияға ұмтылуына негізделген.
- Амбивалентті балалы болуға бағытталған отбасы – баланың дамуы ерлі-зайыптылардың қамқорлығы мен эмоцияналдық қалпына байланысты болатын отбасы.

- Квазиавтономды балалы болуға бағытталған отбасы – өзара қатынасында диалогиялық компонент айқын көрінетін; бала тең құқылы болатын, яғни оған автономия беріліп, үйдегі шаруаны ата-анамен тең орындау міндеті де өзгертін отбасы.

Ерлі-зайыптылар отбасы ХХ ғасырдың 60 жылдары әйел мен бала эмансипациясының біріккен әрекетінің нәтижесінде туындаған. Бұл өзара қатынас екі адамның арасында – еркек пен әйелдің қатынасында қалыптасады. Бұл қатынастар өзінің адами табиғатын интимді және автономды негізде максималды ашуға деген талпынысынан туындайды. С. Голод «интимділікті» түсіндіре отырып, оны 4 компонентке бөледі: симпатия, орналасуы, ризашылық және эротикалық бауыр басу.

Отбасының моногамды емес үлгісі өзекті некелік қатынастарға негізделмеген.

Отбасының моногамды емес үлгісінің түрлері:

- **Ажырасудың салдарынан пайда болған толық емес отбастары**, - ХХ ғасырдың аяғында Европада кең таралған толық емес отбасының типтік түрі. Мұндай отбасындағы некелік дағдарыс көп жағдайда ата-ананың мінез-құлқының дағдарысына қарай көрініс береді: көптеген әкелер ажырасқаннан кейін бірден немесе бірнеше уақыттардан кейін өз балаларын көрмей кетеді.
- **Қайтыс болудың нәтижесінде пайда болған толық емес отбасы**, - көбіне аналық отбасылар кездеседі, өйткені жесірлік – әйел адамның пешенесіне тән; отбасының мұндай түрінің кең таралуы алдыңғы түрмен салыстырғанда төмен көрсеткішті көрсетеді.
- **Некеден тыс аналық отбасылар** – бұл қала және ауылдық жерлерде қарқынды түрде өсіп келе жатқан отбасы: ХХ ғасырдың 90-шы жылдарының басында Ресейде 20-21% және Ұлыбритания мен Францияда 32-35% құраған. Бұл отбасын көбіне жас аналар (15-19 жас аралығындағы), немесе репродуктивті 40-44 жас шамасындағы аналар құрайды. Шын мәнінде осының астары әртүрлі мотивациядан тұратындықтан бұл екі түрлі отбасы болып табылады.

Отбасының альтернативті ұстанымы – өздерінің кейбір сипаттары бойынша ерекшеленетін біріңғай некелі отбасының үлгісі. Олар отбасының келесі типтерімен келтірілген:

Фактіге негізделген неке немесе некесіз бірге тұру, - бұл тұлғалардың бірін-бірі қалауының нәтижесінде жүзеге асырылатын қатынастың формасы; серіктестер тек интимді және жыныстық жақын,

қатынастарын заңдастырмаған, ал заңдастырсада, ол аяқ асты жүктілікпен (стимулды неке) немесе өздеріне сенімді болғанда, сонымен қатар біреуін жоғалтқанда, ажырасқанда заңдастырады.

Фактіге негізделген неке жас буындарға тән, жас қоса келе олардың жиіліктері төмендейді. Некелік қатынастың мұндай формасы өткен жүз жылдықтың 70-ші жылдары Европада кеңінен таралып, ал 80-ші жылдардың ортасына қарай 11-26% деңгейді көрсетті.

Қайталанған некелер немесе бір ізді полигамия, XVI ғасырда Ұлыбританияда көбіне жесірлер некесі түрінде тіркелген. Қазіргі уақытта қайталанған неке екі мүлде бір-біріне ұқсамайтын отбасылардың жағдайы болып табылады – жесірдің некесі немесе ажырасқанның некесі. Егер бастапқыда қайталанған неке жесірліктің салдарынан туындаса, қазіргі уақытта өмірді сақтап қалушы технологияның жетістігінің нәтижесінде (медицина, экология, салауатты өмір салты, ауруды алдын алу бағдарламалары, егулер) қайталанған неке ажырасудың салдарынан туындап отыр.

Тумаған ата-аналар отбасы (аралас отбасылар) – отбасында өгей әке, өгей шеше, өгей қыз, өгей ұл сияқты жаңа отбасы рөлдері пайда болады.

Годвин-неке – англия авторы әлеуметтанушы-монархист У. Годвиннің (1756-1836) есімімен байланысты, ол некені жағдайға негізделген идеалды үлгі ретінде бейнелейді, яғни жұптардың ата-аналарына және жастар өз еріктерінен тыс баруға мәжбүр болғанда туындайды. Бұл некеде жыныстық жақындасу қаралмаған, жетістіктермен екі жақты құрмет пен бөлек өмір сүруге негізделген.

Тағы бір ерекше неке конкубинат немесе бигамды неке (лат. тілінен ауд. concubinatus, con – бірге, cubo – жатырмын), яғни бір еркектің екі әйелмен некелесіп (немесе бір әйелдің екі еркекпен), екі әйелденде (екі еркектен) баласының болуы. Бұл айналадағылардан жасырылатын, бірақ БАҚ мәліметтерінде бақыланатын, сирек кездесетін отбасы.

1.5. Отбасының өмірлік циклі

Отбасының өмірлік циклі – оның толық қызметі мен инволюциясының қалыптасу, даму кезеңдері. Д. Леvidің пікірінше, отбасының өмірлік циклін зерттеу лонгитюдтік тәсілді талап етеді. Бұл отбасының индивидуумның онтогенез үрдісіндегі сияқты өзінің дамуында белгілі бір кезеңді басынан өткізуі. Отбасының өмірлік циклінің кезеңдері отбасын құрумен, отбасында жаңа мүшелердің

пайда болуымен және қарттарға «күтім» жасаумен байланысты. Отбасы құрамындағы бұл өзгерістер көбіне оның рөлдік қызметінің өзгеруіне әкеледі.

Картер мен Мак Голдринг (1980) отбасының өмірлік циклін алты кезеңге бөледі:

- 1) отбасынан тыс жағдай: бойдақ және тұрмыс құраған адамдар, өз отбастарын құрмағандар;
- 2) жас-жұбайлар отбасы;
- 3) кішкентай балалары бар отбасылар;
- 4) жеткіншектері бар отбасылар;
- 5) есейген балалардың отбасынан бөлек шығуы;
- 6) дамудың төменгі сатысында тұрған отбасылар.

В.А. Сысенко бөлуінше:

- 1) тым жас некелер – 0-ден – 4 жыл бірігіп өмір сүру;
- 2) жас некелер – 5-тен – 9 жыл;
- 3) орташа некелер – 10-19 жыл;
- 4) кексе некелер – 20 жылдан артық бірге өмір сүргендер.

Г. Навайтис отбасының даму кезеңдерін төмендегідей қарастырады:

- Некеге дейінгі қарым-қатынас. Бұл кезеңде міндетті түрде генетикалық отбасынан психологиялық және материалдық тәуелділікті біліп, басқа жыныспен қарым-қатынасқа түсуде және онымен эмоционалды, ікерлік қарым-қатынас жасауда тәжірибе болу керек, некеге жұп таңдау қажет.
- Неке – ерлі-зайыптылардың әлеуметтік рөлдерін қабылдауы.
- Бал айы кезеңі. Оның міндеттеріне: сезім күшейуінің өзгерістерін қабылдау, генетикалық отбасымен психологиялық және кеңістіктік арақатынасты ұстану, күнделікті тұрмысты ұйымдастырудағы сұрақтарды шешуде өзара әрекет тәжірибесімен қарулану, отбасындағы рөлдерді басынан келісіп алу.
- Жас отбасылар кезеңі. Кезеңнің шеңберлері: ұрпақты жалғастыру жайлы шешім - әйелінің кәсіби іс-әрекетіне оралуы немесе баланың мектеп жасына дейінгі мекемеге баруы.
- Толған отбасы, өз қызметін толық атқаратын отбасы. Егер төртінші кезеңде отбасы жаңа мүшемен толықтырылса, онда бесіншісінде ол жаңа тұлғалармен толықтырылады. Соған сәйкес ата-ананың рөліде өзгереді. Кезең балалардың ата-ана отбасына тәуелділігі азая бастағанда аяқталады. Отбасының эмоционалды міндеттері балалардың және ата-аналардың бір-біріне деген

психологиялық ықпалдары тепе-теңдік күйге келгенде, отбасының барлық мүшелері шартты түрде автономды болғанда шешімін табады.

- Үлкейген шақтағы адамдардың отбасы. Бұл кезеңде ерлі-зайыптылардың қатынасы жанданып, отбасы қызметтерінде жаңа мазмұн пайда болады (мысалы, тәрбиелік қызмет немере тәрбиесіне араласумен көрінеді) (Навайтис Г., 1999).

В. Сатирдің өмірлік цикл тұжырымдары (1992) баланың отбасындағы дамуының кезеңдеріне бағдарланған, сондықтан балалы болуға бағытталған болып табылады:

1-ші кезең. Көпшілік зерттеушілердің ойынша, отбасының бастауы өзара махаббаттың, жауапкершілік пен көмектің негізінде ұзақ уақыт (ерлі-зайыптылар немесе жұптық) қатынасқа түсу жайлы шешім қабылдаған екі адамның сәті болып табылады.

Мұндай тәсілде отбасының бастауы тұлғааралық қатынас арқылы субъективтік қанағаттандыруды түсіну болып табылады.

2-ші кезең. Бала біту және балалы болу жүзеге асырылады. Оқулықтарда дәл осы кезеңнің отбасы бастауы болып саналатыны жайлы ойлар көп келтірілген: Бала біту және балалы болу ерекше қатынасты тексеру және жұптардың қатынастың жаңа кезеңіне түсуге дайындықтарын дәлелдейді (Сатир В., 1992). Негізгі мазмұны – жаңа әлеуметтік рөлдерді иелену – үлкен әлеуметтік жауапкершілікпен байланысты ата-аналық рөлдер. Баланың дүниеге келуі үлкен қуаныш әкеліп, көптеген мәдениеттерде жоғарғы әлеуметтік құндылықты иеленседе, ол үлкен күш қуатпен, үлкен эмоционалды күш жұмсаумен және ата-аналар қажеттілігінің маңызды депривациясымен байланысты. Сондықтан кейбір ерлі-зайыптылардың қатынасынан бірінші бала дүниеге келген кезде «ақаулар» байқалады.

3-ші кезең. Бала мектепке барады, отбасынан тыс бірінші әлеуметтік институттың мүшесі болады. Мектеп – бұл баланың ең алдымен бірінші әлеуметтенуінің сапасын, басқа адамдармен, балалармен, ересектермен қарым-қатынасқа түсе алуын, үлкендермен қарым-қатынаста өзін қалай ұстайтынын, шыдамдылығын, назардан таса қалғанда не істейтінін, өз эмоциясын бақылауға қаншалықты дағдыланғанын, қаншалықты дос және әділ болатынын тексеру. Мектеп – бұл баланың ақыл-ой қаблеті мен ықыласын тексеру. Басқа сөзбен айтқанда баланы мектепке берген кезде ата-аналардың ата-аналық сапасының объективтілігі сипатталады, сондықтан олар әсіресе баланың алғаш мектепке барған кезінде қатты күш жұмсайды.

4-ші кезең. Бала жеткіншектік жасқа жеткенде эмансипация талаптарынан ата-ана беделінің төмендегені жеткіншектік топта қатынас маңыздылығының жоғарлағаны байқалады. Ата-ана баласымен қатынастың стилін өзгертуге мәжбүр болады. Жеткіншекпен үйге жаңа сән үлгісі, жаңа ән, жаңа мінез-құлықтың үлгісі «кіреді». Бұл кезең ата-ана үшін жаңалықтардың ашылуын тексеру болып табылады. Ата-ананың адал мінез-құлқы мектептегі оқудың аяқталуына қарай жеткіншекпен қатынасты қалпына келтірудің кепілі болып табылады.

5-ші кезең. Балалар есейе бастайды, оқуын аяқтап, кәсібін анықтайды және қаржы жағынан тәуелсіз бола бастайды. Кейде олар еркіндікті іздеп немесе отау құрып өскен үйінен кетуге мәжбүр болады. балалық және ата-аналық рөлдер көбіне жойылады. Рөлін уақытынан ұзақ «сақтауға» тырысып қалудың салдары керісінше жағымсыз болуы мүмкін: әке (немесе ана) баласын өмір сүруге үйретуін жалғастыратын мазасыз ата-анаға айналады. Ата-аналық рөлден арыла алмаған ата-аналар үшін бұл кезең әдебиеттерде «бос қалған үй синдромы» атауына ие болып, ауыр эмоционалдық күймен байланыстырылады. Бұл дағдарыс тез ата мен апа болған ата-аналарда жылдам өтеді. Балалары отау құрғанда ата-ананың рөлдері ауысып (қайын ене, қайын ата), туыс ретінде жат адамды қабылдауға мәжбүрлік туындайды.

6-шы кезең. Дене қартаюының бірінші белгілері, климатериалдық өзгерістер байқалып, жанға қарағанда тәннің қартаюын факт ретінде қабылдау қажеттілігі туындайды; зейнетке шығу, еңбек іс-әрекетінің аяқталуы, қарым-қатынас шеңберінің азаюы, өткізіп алуды түйсіну. Әр мәдениетте қарттықтың құндылығыда түрліше: мәдениет неғұрлым бай болса, қарттық кезеңге соғұрлым құрметпен қарайтын болады.

7-ші кезең. Отбасының өмірлік кезеңінің аяқталуы – ерлі-зайыптылардың біреуінің өлімі, жесірліктің тәжірибесі мен ерлі-зайыптылардың екіншісінің өлімі. Немерелері апасы және атасымен қоштаса отырып, өлім идеяларын меңгереді, әрине білімнің жақын адаммен қоштаспай меңгерілгені жақсы.

Сипатталған кезеңдердің әрқайсысынан отбасы мүшелері мінез-құлықтың жаңа түрлерінің дәмін татуға, жаңа рөлдерді меңгеруге, пікірлерін өзгертуге, әлемге деген көзқарасын жаңа жақты қалыптастыруға және оған жаңа білімдерді қосуға мәжбүр. Басқа сөзбен айтқанда, отбасы мүшелерінің жартылай, кейде түбегейлі өзгеруінде тура келеді, сондықтан өмірлік циклдің әрбір кезеңдерінде дағдарыстар туындап, ерлі-зайыптылар немесе бала-ата-

аналық өзара қатынастың бұзылу қаупімен және жағымсыз күштердің өсуімен байланысты.

Отбасы мүшелерінде туындаған мәселелердің салдары отбасының дамудың жаңа кезеңіне ауысу және жаңа жағдайларға бейімделу қажеттіліктерімен байланысты болуы мүмкін. Әдетте үшінші кезең бірінші бала дүниеге келгенде, және бесінші кезең (Картер мен Мак Голдрингтің топтастыруы бойынша) отбасының құрылымы отбасы мүшелеріне біреудің «келуімен» және басқаның «кетуімен» байланысатын тұрақсыздықтардан стрессогендік пайда болады. Тіпті позитивті өзгерістердің өзі отбасында среті тудыруы мүмкін.

Аяқасты, травмалық, жұмыссыздық, ерте келген өлім немесе баланың кеш дүниеге келуі сияқты уайымдар отбасының дамуындағы және оның жаңа кезеңге ауысуындағы міндеттердің шешілуін тежейді. Отбасының өзара қатынасындағы ригидті және дисфункционалды стиль қалыпты деген отбасының өзіндегі өзгерістер дағдарыс сияқты қабылданады деген дәлелдер бар. **Отбасындағы өзгеріс не «қалыпты», не «қалыпты емес»** сияқты қарастырылады.

Отбасындағы қалыпты өзгерістер – бұл отбасы күтетін мынандай трансформациялар; «қалыпсыз» - аяқасты және кездейсоқ, мысалы, өлім, өз-өзіне қол салу, ауру, қашу және т.б.

Д. Леви (1993) **отбасындағы өзгерістердің келесі типтерін** анықтайды:

1. «шығып қалу» (түрлі себептерге байланысты отбасы мүшелерінен айырылу);
2. «көбею» (баланың дүниеге келуімен, асырап алумен, атаның немесе апаның келуімен, әскери қызметтен оралуымен байланысты отбасы мүшелерінің толықтырылуы);
3. әлеуметтік оқиғалардың ықпалымен өзгеру (экономикалық депрессия, зілзала және т.б.);
4. биологиялық өзгерістер (жыныстық жетілу, климатериалдық кезең және т.б.);
5. өмір стилінің өзгеруі (оқшаулану, көшу, жұмыссыздық, және т.б.);
6. «зорлық зомбылық» (тонау, зорлау, ұрып-соғу және т.б.).

Өмірлік циклдердің ауыспалы нүктесінен туындайтын өмірлік циклдермен байланысты отбасы дағдарыстарын **нормативті** немесе **көлденең дағдарыстар** деп атайды, өйткені олар бір отбасының ішіндегі өмірлік іс-әрекет кезеңдерімен байланысатындықтан барлық немесе көптеген отбастарында болып жатады.

Дағдарысқа бірінші кезеңде жана туысқандармен қатынасты қалыптастыруда пайда болған психологиялық бейімделулер мен мәселелердің екі жақты қиыншылықтары; екінші кезеңде отбасын қамтамасыз ету үшін қайтаратын және қалжырататын еңбекті талап ететін баланың дүниеге келуі немесе ашыналық қатынасты серіктестік қатынасқа трансформациялау; 5 және 6 кезеңдерде «бос қалған үй синдромын» уайымдау, экзистенциалды кеңістік, зейнетке шығарда мәнді жоғалтып алу. **Көлдененнен** басқа ата-ана және арғы ата-баба отбасымен тығыз әрекет ететін тұрақты шарттармен байланысты **тігінен** дағдарыстарда болады. Бұл шарттар жастың ерекше осал жерлерге тиеді: отбасы мүшелері міндетті түрде қандайда бір ауруға шалдығады деген пікірлер немесе ол ата-аналық немесе ата-баба отбасындағы дәстүрлі емес тәжірибенің нәтижесінде пайда болатын басқа пікірлерге девиант болуы мүмкін. Шарттар отбасы аңыздары тәрізді гениалогиялық ағаштың ерте деңгейінде болуы мүмкін.

Көлденең және тік дағдарыстардан басқа көріну дәрежесі мен оның өзара әрекетінің жалғасуына қарай стрестің өзінің сапалы сипатын анықтайтын отбасы дағдарыстарыда тағы бар.

Жүдеп-жадау ұзақ стресті бастан өткізгеннен кейін туындайды, яғни өзін меңгеру ресурсы жоғалғанда дағдарыс мәресіне жетеді. Дағдарыстың мұндай түрі ауыр науқасқа шалдыққан отбасы мүшесін ұзақ уақыт күтім көрсетудің, аумағы шектеулі, ауыр жағдайда ұзақ өмір сүрумен, мінез-құлықтары, әдеттері сәйкес келмейтін екі адамның бірге ұзақ тұруының нәтижесінде пайда болады.

Естен тану дағдарысы оқта-текте басқа түсетін және жеткілікті түрде отбасы мүшелерін естен танатын жағдайға алып келетін, осы дағдарыстың салдарын алдын алу бойынша уақытша қаблетсіз талпыныстарды жасататын драмалық оқиғамен сипатталады (Каппенберг Р.П., 2003).

Отбасылық аңыздар жақсы интеграцияланған, барлық отбасы мүшелерімен бөлінген шындыққа жанаспайтын пікірлер жиынтығынан тұрады.

Бұл пікірлер олардың өзара қатынасына қатысты емес, әдетте мазмұны бұрмалансада оған қызығушылық танытушылар күмәнданбайды. Аңыздар – бұл өз кезегінде гомеостатикалық механизм, олардың мақсаты «тұрақты жағдайды» қолдаумен қортындыланады. Отбасылық аңыз өзара қатынастың тұрақталуын қамтамасыз ету үшін қызмет етіп, индивидуалды шынайылыққа сыни көзқараспен қараудан қорғайды. В. Сатирдің көзқарасынша, отбасылық

бұзылыстар жиі отбасы өмірін белгілі бір өмірде қолдайтын аңыздардың салдарынан болады.

Аңыздар теледидардағы, фильмдер мен әдебиеттердегі неке және отбасы жайлы иделданған көзқарастар сияқты мәдени мифтермен байланыстыруға болады.

Кейбір кең көлемде таралған мифтар (аңыздар):

- бақытты ерлі-зайыптылар сөз таластырмайды;
- кеңістіктік жақындасу отбасы бірлігі үшін аса қажет болып табылады;
- сәтті некеде ерлі-зайыптылар әрқашан бір-бірін хабардар етіп отырады;
- бірін-бірі шынайы жақсы көретін адамдар серіктесінің барлық қалауы мен тілегін біліп отыруы қажет;
- баланың дүниеге келуі барлық мәселені шешеді.

Отбасылық дисфункциямен арнайы тектік аңыздарда тығыз байланысады, мысалы:

- біздің барлық баламыз мектепте тек тамаша бағалар ғана алады;
- біздің отбасымыздағы әйелдердің барлығының жасы ерлерінен үлкен;
- ана – науқас адам;
- мен сізге тек жақсылық жасағым келеді;
- ол – жай ғана бала.

Кратохвилл аңыздарға егер бір нәрсе түзу болмаса, оған ерлі-зайыптылардың біреуі кінәлі деген өмір жайлы көзқарастарын жатқызады: «Бұл сенің қатең» немесе «Егер сен өзгерсең барлығы жақсы болар еді» (Кратохвилл С., 1991).

Отбасы ережелері. Отбасы белгілі бір ережелерді функциялайтын жүйе ретінде қарастырылуы мүмкін. Осыған байланысты отбасы мүшелері өздерін бір-бірімен өзара қатынастың үлгісін қайталаушы, ұйымдастырушы етіп көрсетеді. Кейбір отбасындағы ережелер **ашық** түрде қортындыланады, мысалы, «үлкендер сөйлегенде бала сөйлемейі керек», «жабық тұрған есікті ашарда, есікті қағу керек», «ешқашан дауыс көтерме», «қыз балаға қол көтеруге болмайды» және т.б. Басқа ережелер **жасырын** болады, әдетте ол отбасында болған жағдайды қайталаудан көрінеді. Жасырын ережелер өте күшті болады, олар дауыссыз қалыптасып, құпия болады: «жыныстық жайлы ештеңе айтпа, ол анамды қапаландырады», «қыз балалар үй шаруасын үйрену керек, сол кезде ұл балалар еркектердің жұмысын атқару керек».

Ереже жаңа отбасына ауысады – үй шаруасын жүргізу, дау-дамайлар мен олардың шешілу жолдары, отбасы қаржысы (Ричардсон Р.) жұбайына қойылатын талаптар саналы да, санасыз түрде де болып, ата-ана отбасында рөлдерді қабылдаумен базаланады.

2. Бөлім. Жыныстық өзгешеліктер мәселесі

Әртүрлі жыныс өкілдеріне тән психологиялық ерекшеліктер білімі қалыпты отбасылық қатынасты құру, серіктесті жақсы түсіну үшін қажет. Бәрімізге белгілі еркек пен әйел хромосомалар жиынтығымен, гормондық құрамымен, сүйектерінің құрылымымен, жүректерінің соғысымен ерекшеленеді. Әйелдер ер адамдарға қарағанда өмірге бейім болып келеді, олардың өмір сүруіде ұзақтау. Дегенмен, әйелдер тез шаршап, ақыл естерінен айырылады. Әйел мен еркек табиғатының өзгешелігін түсіндіретін бірінші теориялық түсінік – А. Фульенің (1896) жұмысында жазылған, яғни еркектер мен әйелдердің өзгешелігі алмасу үрдістерінің (метаболизм) принципіалды ерекшеліктерімен түсіндіріледі. Метаболизм анаболизм мен катаболизмнің өзара әрекетінің ерекшеліктерінен тұрады. А. Фульенің ойынша, әйел ағзасында дамыған тамақтануға, интеграцияға, энергияны сақтауға бағдарланудан тұратын анаболиялық үрдістер. Әйелдің индивидуалды аман қалуын қамтамасыз ететін осы үлкен анаболиялық бағдар оның мінез-құлқынан көрінеді. Катаболиялық үрдістер көбеюмен, дезинтеграциямен, энергия тапшылығымен байланысып, еркектер ағзасындағы мінез-құлықтың бейнесін айқындайды (Н.Н. Обозов, 1995).

1960 жылдары В.А. Геодакян **жыныстық диморфизм теориясын** қалыптастырды. Бұл теориядағы әйел және еркек тұқым қуалаушылық, өзгеріс, естің ұзақ және қысқа мерзімдік түрді, консервативтілік пен вариативтілікті салыстырады. Әйел бастамасы эволюция нәтижесінде жинақталған ұрпақтың ұрпақтан ұрпаққа өзгермеуін қадағалау. Бұл тұқымқуалаушылықтың «алтын қоймасы», кіруге қатаң түрде рұқсат берілмегенге кіру. Еркектер – бұл өмір сүрудің жаңа шарттарымен қақтығысу қызметін өз мойнына алатын популяциялар қатары – «күреспен қадағалау». Бұл жағдайларға келесілер жатқызылады:

1. қоршаған жағдайлармен қақтығысу қызметі маңызды жоғалтулармен қақтығысады. Ер адамдардың жынысы үш айлық кезеңде, әйелдерге қарағанда эмбриондары осал. Зиготтық деңгейде әйел мен еркек жынысының ұрықтану сәйкестігі – 150:100, туғанға

дейінгі – 95:100. Бұл заңдылық ұл балалардың айтарлықтай жоғарғы өлімімен анықталады.

2. тұлғалардың ішінде инфаркт миокардқа ер адамдар көп шалдығады;

3. тума жүрек ақауын зерттеудің нәтижесі бойынша: әйел адамдарда ол жиі ерте эволюциялық үлгі ретінде жанданатыны көрсетілсе (мысалы, екі камералы жүрек), ал ер адамдарда эволюциялық үлгіге қатысы жоқ, «футуристикалықты» білдіреді.

В.А.Геодакянның тұжырымдамасында, популяция, түрлер «қызығушылықтарына» сүйенетін ерлер мен әйелдер дихотомиясы бейнеленеді. Оның пікірінше, әйелдерге филогенетикалық ригидтілік пен онтогенетикалық иілгіштік тән болса, еркектерге – онтогенетикалық иілгіштік пен филогенетикалық ригидтілік тән.

В.Е. Каган айтуынша, жыныстық диформизмнің принциптері абсолютты емес, және олардың барлығы адамда альтернативті «еркек немесе әйел» деп бейнеленуі мүмкін. Мысалы, гормональды жүйені бейнелеу үшін бұл принцип жарамсыз: өйткені еркектің де, әйелдің де ағзаларында еркектегі сияқты әйелдердің де жыныстық гормондары болады, ал гормональды мускулдық немесе феминдік сол немесе басқаның болуымен анықталады. Бас миында еркектік және әйелдер типі бойынша мінез-құлықтарының бағдарлану мүмкіндіктері жүреді. Осы курстың қасиеттері мускулдық (М) немесе феминдік (Ф) белгілерінің әрқайсысы буындардан хабар беруші, және «өзінің» буындары «басқаныкіне» қарағанда көбірек толықтырылуы керек дегенді қарастыра отырып, континуалды үлгіні бейнелейді (В.Е. Каган). XIX ғасырдың аяғы – XX ғасырдың басында В.Флис, З.Фрейд, О.Вейнингер және т.б. екі сызықты идеялары талданып, кейінірек жаратылыстану ғылымдарының негіздемесі тек патологиялық нұсқаларда ғана емес, (мысалы, гермафродитизм), қалыпты ағзаны функциялау ерекшеліктерінде жүзеге асырды.

Сонымен, И.С. Кон бақылауынша, барлық үш топтыңда гормондары – еркектердікі (андрогендер) сияқты әйелдердікіде (эстрагондар және прогестиндер) – екі жыныстанда кездеседі. Еркектерде эстрогеннің деңгейі 2%-30% құраса, ал осы гармондардың әйелдердегі деңгейі 6%-100% құрайды. Әйелдердегі андрогендердің орташа деңгейі еркектер деңгейінің 6% құрайды (J. Money.).

Континуум идеясының негізінде мускулды-феминді (M/F) қасиеттер 1930-1960 жж. M/F ақыл-ой қаблеттерін, эмоцияларды, қызығушылықтарды және т.б. (Герман-Майлс тесті, M/F MMPI

шкаласы, Гилфордтың мускулды шкаласы және басқалары) өлшеу үшін бірнеше арнайы шкалалар құрастырылған. Дегемен қасиеттердің өзі М/Ф альтернативті өзара ерекшеліктерден тұрады: жоғарғы М төменгі F корреляциялануы керек, және керісінше әйелдер үшін жоғарғы F, ал еркектер үшін М анықталды, бірақ психикалық сапалар «еркек» және «әйел» болып поляризацияланбайды. Сонымен қатар басқада көптеген шкалалар (интеллект, эмоциялар, қызығушылықтар және т.б.) бір-бірімен сәйкес келе бермейді: индивид бір жоғары маскулды көрсеткішті көрсетсе, басқасынан феминді болуы мүмкін. Джанет Спенс, Роберт Хемрайхтың «Вопросник личностных свойств» және Сандра Бем тесті (S.Bem, 1979) М мен F альтернативті емес, тәуелсіз өлшемі, сол бір континуумның полюсі сияқты қарастырады. Осыған байланысты сегіз жынысты рөлдік типтер бейнеленді (еркектер мен әйелдер үшін 4-ден).

Кесте 1.

Жынысты рөлдік типтер

Типтер	Айқындылығы	
	Маскулдық	Феминдік
Маскулдық	Жоғары	Төмен
Феминдік	Төмен	Жоғары
Андрогендік	Жоғары	Жоғары
Дифференцияланбаған	Төмен	Төмен

Т.В. Андреева бойынша Семейная психология СПб., 2004 «Психологиялық андрогения» теория. Г. Аммон андрогенияны әйелдердің қоғамда маскулды-бағдарында тең болуға күрес емес, эмоционалды-экспрессивті (әйелдер) және іс-әрекеттің инструменталды стилінің көпжақты интеграциялы көріністері, еркін дене экспрессиялары мен жыныстық рөлдердің қатаң артықшылықтарын қалауы, екі жыныстыңда эмансипациясы ретінде түсінеді. Андрогения түсінігімен әлеуметтік бейімделудің оданда жоғары мүмкіндіктері байланысады. Э. Маккоби мен К. Джеклин әйелдердегі жоғары феминділіктің жиі өзіне деген құрметтің төмендеуімен, үрейдің жоғарылауына сәйкес келетініне аса назар аударады. Кейінірек басқа зерттеушілер маскулды еркектер мен феминді әйелдердің дәстүрлі жынысты рөлдердің стереотиптеріне сәйкес келмейтін іс-әрекеттің түрлерінен қиындықты көп көреді, ал андрогенді тұлғалар жоғары импотенцияларымен,

маскулдықтарымен, фуминдіктерімен жағдайға байланысты іс-әрекеттің стилі мен типтерін жеңіл ауыстырады; сондықтанда олар дистреска аз ұшырайды. Сонымен қатар әлеуметтік бейімделудің мүмкіндіктері өз кезегінде индивидуалдық бейімділіктен, психологиялық иланғыштыққа тәуелді (В.Е. Каган, 1991).

Андрогендің теориялардың жеткіліксіздігіне М/Ф әртүрлі шкалаларды жатқызуға болады. Бір зерттеушілер қызығушылықтарды бағаласа, басқалары – эмоционалдық реакцияны, үшіншілері – еркектердің немесе әйелдердің сол немесе басқа аспектілердің қатынасын бағалайды (И.С. Кон, 1988).

Э. Маккоби мен К. Джеклин «Психология половых различий» (1974) монографиясында мақаланың талдауына негізделіп, жыныстық айырмашылықтарды үш топқа бөлген:

Сенімді: ұл балалар математикалық және көру-кеңістіктік операцияларда жемісті және агрессивті болып келеді, ал қыздарда тілдік қаблет жоғары дамиды. Еркектердің агрессивтілігі жиі асоциалды сипаттан тұрса, ал әйелдерде ол жиі бір нәрсеге сөзбен қарсылық көрсетумен көрінеді.

Күдікті: ұлдар мен қыздарда – тыңдауда, қамқорлықта, даминантылықта, қорқынышта және үрейде, салыстыруда, тактильді сезімталдықта, жалпы белсенділік деңгейде.

Бекітілмеген: қыз балаларда олардың дамуына ортаның ықпалының бар екені анықталады, яғни өзін көндіру мен әлеуметтендіру көбірек, стандартты тапсырманы шешу нәтижесі жоғары, ал өзіне құрмет көрсету мен жетістікке деген қажеттілігі төмен. Ұл балаларда – олардың дамуына тұқым қуалаушылықтың ықпалы анықталады.

Күрделі және стандартты емес тапсырмаларды орындаудағы, аналитикалық және танымдық ұстаным, есту анализаторларына тән даму жетістіктері.

Б.Г. Ананьевтің зертханасында жүргізілген зерттеулерден жыныстардың арасындағы танымдық сфералардың айырмашылықтары анықталды. Ұлдар мен қыздардың танымдық іс-әрекеттерінің қасиеттерін зерттеуден (17-22 жас аралығындағы студенттер) келесі нәтижелер алынды:

- адамның қызығушылықтарын бейнелейтін және оның білімділігін дәлелдейтін жалпылама хабардарлық, сонымен қатар адамның мінез-құлқы мен ақыл – ой қасиетінің тапқырлығын бейнелейтін жалпы түсінік ұл балаларда жоғары.

- Күрделі интеллектуалдық тапсырмалардағы зейіннің шоғырлану жылдамдығы, бақылампаздығы, кеңістіктік елес, вербалды емес, жалпы интеллект ұл балаларда жоғары.
- Вербалды интеллект, сөздік қор, ойлаудың логикалығы, оның жалпыламалығы қыздарда жоғары болса, ұлдар тобында да сондай көрсеткішті көрсетеді.

Векслер тесттер батареясын зерттеудің қортындысы бойынша интеллекттің 14 көрсеткішінің 3 қыздар тобында жемісті болды:

- Қысқа мерзімді есте сақтау көрсеткіштері (шұғыл тапсырмаларды шешуге көмектеседі)
- Сөздік қор (сөздік білімді қайта өңдеудің көп оқығандығы мен жеңілдігі жайлы айтады)
- Қарым-қатынаста оңтайлықты талап ететін, ақпараттық тапсырмалардың шешімін жеңілдететін ақылдың бейімделуі

Н.Н. Обозованың пікірінше, ер адамдардың әлемді қабылдаудағы шынайы фактілерді бағалауда объективтілік және бағдарлау тән, ал әйел адамдар үшін сыртқы әлемді қабылдау мен бағалау сәтінде өз жағдайына бағдарланудың субъективтілігі мен әсерленгіштігі тән. Ер адамдарда тұлғааралық қатынас тура (жиі «иә-жоқ» сызбасы бойынша) болса, әйелдердің адамдармен қатынасында қарым-қатынастың әртүрлі нюанстарына үлкен сезімталдық байқалады. Еркектерді сөздік мадақтаулар бәсеңдетіп, олардың іс-әрекеттерін тежесе, әйелдерді керісінше, қоздырып, олардың іс-әрекеттерін шапшаңдатады (яғни – мақтауға махаббат).

Еркектер мен әйелдердің стрестік жағдайдағы мінез-құлықтарын зерттеу өте қызық. Б.Г. Ананьевтің зертханасында 1966 жылы жүргізілген зерттеулердің көрсеткіші бойынша әйелдер экстремалды жағдайға назар аударса, ал еркектер экстремалды жағдай жайлы көріністерге энергияларын жұмсайды. Осыған байланысты еркектердің мінез-құлықтары сәтсіздікке душар болады. Ресурстарды үнемдеу жағынан - әйелдердің ағзасы мен жүйке жүйесі жақсы. Б.Г. Ананьев осыған байланысты өз пікірін былайша білдірген екен, **адамзатқа тән нәрсенің барлығы оның интеллектісінің білімі мен қасиеттерімен ғана емес, оның энергетикалық мүмкіндіктеріменде қортындыланады** (Б.Г. Ананьев, М.Д. Дворяшина, Н.А. Кудрявцева, 1968).

А.Анастаси бойынша ер адамдардың артықшылығы қозғалыстарының жылдамдығы мен координациясынан, кеңістіктегі

бағдарынан, механикалық қатынасты түсінуінен, математикалық талдауынан байқалса, әйел адамдар қолдарының нәзіктігімен, есепті қабылдау жылдамдығымен, вербалды есте сақтауымен, сөздерді және басқада тапсырмаларды орындаудағы шапшаңдығымен ерекшеленеді. Н.Н.Обозовтың айтуынша, әйелдерге тек энергетикалық қана емес, мектеп пен ЖОО оқытудағы ақпарат алмасуда тән.

Әйелдердің өмірінен үш фазаны бөлуге болады: әлеуметтену, интеллектуалдық және кәсіби «қоржынны» жинақталуы; нәрестенің туылуы мен тәрбиесі, потенциалдардың өзіндік бағдарлануы мен өзіндік белсендірілуі. Ер адамдардың өмірі «бірқалыпты» болып келеді, тек олардың жұмысқа немесе аздап отбасына деген бағдары ғана өмірін өзгерткендей болады.

Жыныстық айырмашылықтар өмірлік мақсатқа байланысты көрініс береді: еркектерде ерте балалық шақтан алдына қойатын мақсаттары – қандайда бір жетістіктерге өз күшімен жету, және олардың өзін-өзі бағалауыда жұмыстағы жетістіктеріне қарай құрылады. Қандайда бір саладағы, шығармашылықтағы жетістіктері еркектердің тұлғалық дамуының негізін құрайды. Әйелдердің махаббаттағы, тұрмысқа шығудағы жетістіктері – тұлғалық дамудың белгілі бір факторы (Н.Н. Обозов, 1995).

Т.В. Андрееваның зерттеулерінде кластерлік талдаудың көмегі арқылы қызығушылықтар бағытының негізгі бес түрі анықталған. Еркектерде бұл – қызығушылықтардың шығармашылыққа («шығармашылық», «жұмыс», «махаббат», «таным») құндылықтары басым болса, «отбасы» құндылығы мойындалмайды), танымға («бостандық», «таным», дербестілік), жұмысқа («жұмыс», «дос», «шығармашылық»), «бостандықты қалау-гедонистикалық» типке («бостандық», «шығармашылық», «махаббат», «ләззат алу»), және «үйлесімділік типке» («отбасы», «махаббат», «жұмыс», «шығармашылық») бағытталады. Сондықтан еркектердегі соңғы бағыттылық типіндегі бірден бір басым құндылық «отбасы» болып табылады.

Еркектерге қарағанда әйелдердің қызығушылықтары белгілі бір салада және шығармашылық нәтижелерде өзін белсенді көрсетіп жүрген тұлғаны қолдайтын танымдыққа («теңдік», «таным», «достар») және шығармашылыққа («шығармашылық», «таным», «еркіндік») бағыттталып, әйелдер қызығушылықтарынан арнайы типке бағыттылығында анықталды: «үйлесімді тип» («махаббат», «отбасы», «шығармашылық») құндылықтарының басым болуы), таза отбасы

бағытындада екі маңызды тип анықталды: 1 - «махаббат», «отбасы», «өмірде материалдық тапшылық көрмеу» құндылықтарының басым болуы; 2 – «еркіндік», «махаббат», «отбасы». (Т.В. Андреева, 1989, 1996,1997).

Еркектерде қоршаған ортаны зерттеу мен өлшеу қажеттіліктері дәлелденсе, ал әйелдердегі үлкен қажеттілік адамдарды зерттеу. Сонымен қатар 12 апта ғана болған жаста, әлі қоршаған ортаның ықпалы байқалмаған кезде қыз балаларда адамның фотодағы келбетіне қызығушылық өте жоғары. 24 аптада қыз балалар адамның түрі бейнеленген суретті басқа заттан сұрай бастайды. Ұл балаларда 24 аптада кел бетке карағанда геометриялық фигураларға деген қызығушылық байқалады. С.В.Ковалевтің (1988) анықтауынша, ұл балалардың 1,5-2 жаста құрастырушы іс-әрекетке бейімділіктері пайда болады да, (қыздар қалыптасқан, анықталған қағидаларды ұстанады) олардың ішкі механизмдерін, құбылыстардың мәнін, жағдайды талдауға деген талпыныстары мектеп жасындағы көптеген іс шаралардың мәні мен маңыздылығын анықтағанда ғана белсенділік танытатындығы көрінеді, ал сол кезде қыз балалар сырттан тапсырылған заттардың мәніне назар аударады.

Н.Н. Обозов (1995) бірнеше авторлардың зерттеулеріне сүйене отырып, еркектер мен әйелдердің арасындағы келесі психологиялық ерекшеліктерді көрсетеді:

Жыныстардың арасында мадақтау мен марапаттауға қатыстыда айырмашылықтар бар. Әйелдер жұмысының жақсыжасалғанын түсініп тұрсада, жұмысты айналадағылардың байқату үшін қажеттілікті сезініп тұрады. Еркектер өз еңбектерінің марапатталғанын жақсы көреді, егер еркектер өз жұмысының жақсы орындалғанына сенімді болса, тіпті оның жұмысын айналадағылар мойындамасада олар өздерін жоғары бағалайды. Еркектер өзін-өзі бағалауы тұрғысынан айналадағыларға тәуелді емес (А. Келам, И. Эббер, 1985). Еркектерге карағанда әйелдер нақты бір адамдармен сенімді байланысты орнатуда интимді қатынасты қалайды. Сенімде физикалық және рухани жақындықты қалауы әйелдерде көбірек байқалады. Қарама-қарсы жыныс өкілдерімен байланыс орнату қаблеті жағынан қыздар (жеткіншектік кезеңде) интимді қатынасты көп қажет етеді. Жеткіншек ұл балаларда басқа жыныстың өкілдерімен қатынасындағы қиындығы спортпен айналысуына немесе алкогольдік ішімдіктерді пайдалануына әкеп соқтырады. Әйелдермен интимді қатынасты орната алмаған жеткіншек ұл балалардың агрессивтілігі аспан айналып жерге түскендей күйге

бағытталады. Егер интимді қатынас болмаса, әйелдер еркектерге карағанда өздерін қысым жасалғандай сезеді. Бірақ соған карамастан әйелдерде түр әлпетті өзгерту және сублимациялану қаблеті жақсы дамыған. Еркектер өз қажеттіліктерінде тік мінзділік танытады, сондықтанда олар сыртқа түсінікті, қалыпты болып көрінеді. Әйелдерде өз потенциалдарын әлеуметтік жүзеге асыру іскерліктері жоғары, олар өмірлік жағдайларда көбіне адекватты болып келеді. Сублимацияның ең күшті тәсілі – баламен қарым-қатынас жасау. Бала толықтай интимді қажеттіліктерді, сенімді қатынасты қанағаттандыра алады. Әйелдер бағдарлануда интимді қатынасты күйеуімен, баласымен немесе ашынасыменде орнатуға қаблетті. Олар қатынасында туындаған алшақтату мәселелерін жеңіл шешеді. Өз сезімталдықтарымен әйелдер сенімді қарым-қатынас арқылы интимді қатынасты қайта орната алады. Сондықтанда ақатынастың үзілу салдарынан туындайтын психикалық бұзылулар еркектерге карағанда әйелдерде аз кездеседі. Қоғамда жүзеге асырылған нормаларға сәйкес әйелдерге өз эмоциясын көрсетуде және өз әлсіздіктерін мойындауға көп еркіндік берілген. Өз эмоционалдық мәселелерін қалыпқа келтіре алмау қаблеті әрқашан әйелдің еншісіне берілген. Әйелдердің рухани бұзылыстарға жақын болуының бірден бір себебі олардың қиыншылықтарға бірден мойынсунуға дайын екендіктері жайлы айтылады. Олар еркектерге карағанда басқалардан құрбыларынан, психологтардан, дәрігерлерден жиі көмек сұрай алады. Сонымен қатар үлкен эмоционалдық пен қатынасқа бағдарлықтан мәселе тұйықталып қалуы мүмкін, өйткені «кеңес берушілер» еріксіз түрде қызығушылық танытуы мүмкін. Үшбұрышты қатынастар жиі драмалы болып келеді. Еркектерде интригалық өсектерге құамртуы мүмкін және соның салдары ретінде ашуға беріледі.

Сонымен қатар әйел мен еркектердің некедегі қанағаттануының негізгі қажеттіліктеріне қарай ерекшеліктерінде анықталған. Сонымен Уиллард Харли мындаған ерлі-зайыптылар жұбымен психотерапевтикалық жұмыс жасаудың негізінде **еркектердің некедегі келесі бес қажеттілігін анықтайды** (автор бұл жерде жұптың қатынастан не күтетінін көрсеткен):

1. жыныстық қанағаттану
2. демалу тұрғысынан серіктес
3. әйелінің көріктілігі
4. үйшаруасын жүргізу (немесе жұбайының тарапынан «үйдегі қолдау»)
5. масаттану (әйелінің моральді қолдауы).

Әйелдердің қажеттіліктері:

1. нәзіктік (романтика мен қамқорлық атмосферасы)
2. сөйлесу мүмкіндігі
3. шынайылық пен ашық айту
4. финанстық қолдау
5. ерінің отбасына адалдығы (оның әкелік парызын орындауы)

У.Харлидің (1992) пікірінше, еркек пен әйелдің отбасын құрудағы сәтсіздіктер бір-бірінің қажеттіліктерін білмеуінен туындайды. Ерлі-зайыптылар қажеттіліктерінің айырмашылығы ерекше, сондықтан адамдарға ерлі-зайыптылық өмірге бейімделу қиын болады. күйеуінің өз әйелінің қажеттіліктерін өтеуде ниеті таза болуы мүмкін, бірақ ол өзінікін оның қажеттіліктерімен ұқсас деп ойласа сәтсіздікке ұшырайды. Еркек пен әйелдің арасындағы қарым-қатынас стилінде айырмашылықтар бар, ол өз алдына ерлі-зайыптыларға бірін-бірі тындамайды және түсінбейді деген ой тудыруы мүмкін (Д. Таннэн, 1996).

Н.Н. Обозова әртүрлі авторлардың (О.Вейнингер, П. Астафьева, Г. Гейман, Б.Ананьев, В.Куликова және басқалар) талдауларына сүйене отырып, әйел мен еркектің қызметін тағайындау жайлы өз қортындысын жасайды:

- еркектер – сыртқы әлемді қалаушы, уақыт пен кеңістіктің негізін салуда пионер;
- әйелдер – адамзат өмірін және өздерін қоршаған әлемді (балаларды, туыстарды) қорғаушы;
- еркектер – сыртқы әлемді қалай отырып, қалай негізін қаласа, солай бұзып тынуыда мүмкін;
- әйелдер – барлығын тұрақтандырып, өмірді сақталатындай консервілейді.

2.1. Жыныстық әлеуметтенудің психологиялық мезанизмдері

Жыныстық әлеуметтенудің психологиялық мезанизмдері мен жыныстық тұтастықтың қалыптасуы (өзіне тән дүниені түсіну) аз зерттелген. **Психосексуалдық даму** – индивид белгілі бір рөлді және жыныстық мінез-құлықтың ережелерін меңгерудің барысындағы жыныстық әлеуметтенудің нәтижесі (И.С. Кон, 1988). Қазіргі әдебиеттерде жыныстық әлеуметтенудің бірнеше теориялары жазылған:

Идентификация теориясы түп тамырымен психоанализден бастау алатын, эмоция мен еліктеу рөлін көрсетеді. Бала санасыз түрде өз

жынысындағы ересектердің мінез-құлқын, басқысы келетін орнын имитациялайды (И.С. Кон, 1981). Идентификация теориясына басты қарсылық – оның өзін басқаларға ұқсатуда, еліктеуде және басқаларға теңеуде негізгі түсініктерінің анықталмағандығы. Сонымен қатар балалардың мінез-құлықтары ересектер мінез-құлқына еліктеуі әрқашанда көрініс бере бермейді: мысалы, бір жыныстағы ұл балалардың тобы олардың әкелерінің қоғамда әйел адамдардан қашуын көргендіктен пайда болмайды.

Жыныстық типизация теориясы, әлеуметтік үйрету теориясына сүйенуде психикалық беріктік механизміне аса мән беріледі: ата-аналар және басқа адамдар ұлдардың ер мінезділігін қоштап, «қыздарға тән нәзіктікті танытса» қолдамаған, ал қыздарға керісінше «нәзіктіктерін» қолдап, «ер мінезділіктерін» қолдамаған (W.Mischel, 1966). Жыныстық типизация теориясының механикалықтығын баса сөгеді, яғни осы тұрғыда көптеген жеке вариациялық тәрбие мен жыныстық стереотиптердің ауытқуына тәуелсіз көріністерді түсіндіру қиындық туғызады. Көптеген стереотипті маскулды және феминді реакциялар оқуға, мадақтауға, тіпті қарсылыққа тәуелсіз стихиялы түрде қалыптасады.

Өзіндік категоризация теориясы, когнитивті-генетикалық теорияға сүйене отырып, осы үрдістің, әсіресе өзіндік сананың мәнін, танымдық жақтарын айқындайды: бала ең алдымен әйел немесе еркек болудағы жыныстың идентификация жайлы көріністі меңгерсе, одан кейін өзін ұл немесе қыз ретінде анықтап алғаннан кейін өзі анықтаған қылықтарына сай мінез-құлықтарды бойына жинауға тырысады. Осы теорияның осал жері балаларда жартылай рөлді мінез-құлық дифференциациясы өзінің жыныстық идентификациясының тұрақты қалыптасуынанда ерте басталуында болып отыр.

Жыныстық типизация теориясының негізінде бала айтуы мүмкін: «Мен мақтағанды жақсы көремін: мен «ұлдарға тән іспен айналысқанда» мақтағаламын: сондықтан мен «ұл» болғым келеді, ал өзіндік категоризация теориясының негізінде: «Мен ұлмын сондықтан «ұлдарға» тән іспен айналысқым келеді, және одан мен ләззат аламын».

Т.В. Андрееваның ойынша, бұл теорияларды альтернативті емес, өзара толықтырғыш деп есептеген дұрыс. Олар жыныстық әлеуметтену үрдісін жан жақты бейнелейді: жыныстық типизация теориясы – тәрбиешілердің пікірімен, ал өзіндік категоризация – бала көзқарасымен.

Тілді аналогиялық немесе басқа кез келген ережелер жүйесін меңгеру сияқты жыныстық әлеуметтену үрдісін қарастыратын тәсілдер бар (жыныстық рөл ереже тәрізді) (А.Constantinople, 1979).

Стадиальді теория сананың жыныстық дифференциациясының механизмін емес, оның уақыт бойынша даму заңдылықтарын кезең бойынша қарастырады:

1. әлеуметтік мінез-құлықтың стандарттарын меңгеру;
2. жартылай спецификалы мінез-құлықты үйрету;
3. өзін басқа адамдармен салыстыру;
4. өз жынысының екінші жағының жоқтығын түсіну, өз жынысының ережелеріне сыртқы мотивтермен емес, ішкі интериоризация бойынша бағынуы.

С.В. Ковалев (1989) адамның ішкі құбылысына тән ерекше көрініс беретін жақсы көру қаблетінің кезеңдері жайлы айтады:

- 3 жас шамасында балаға кенеттен өзімен қатарлас немесе өзінен үлкен қыз немесе ұл қатты ұнаса.
- Кіші мектеп жасы (7-8 жас), жартылай балалық ғашықтық екі жақты нәзіктікпен, аяушылықпен көрінеді.
- Жеткіншектік жас (12-13), адамның қарама-қарсы жынысқа деген сезімі өспелі қарым-қатынаспен, жақсы көруші объектіні қызғанумен және жан жақты фетишизммен көрініс табады (қандайда бір сыртқы компонент қызықтырады, мысалы, шаштары немесе аяқтары).
- Жасөспірімдік жас (15-17 жас), ұлдар мен қыздардың бір-біріне әлеуметтік жағдайдың дамуына негізделген құштарлықтары «ересектердегідей» көрініс береді, немесе жеке интимді құштарлыққа негізделеді. Жақсы көретін тұлға «объектісін» тануға талпынуы.

В.А. Сысенко бірнеше қосылуларды ұсынатын «некеге қаблеттілік» түсінігін түсіндіреді.

- Аяушылық қаблеті, яғни басқа серіктестің эмоционалдық әлеміне «ену», оның қуанышы мен қайғысын, уайымдары мен сәтсіздіктерін түсіну, басқа адаммен рухани жақындасу;
- Кооперацияға қаблеттілік, серіктесу, адам аралық қарым-қатынас, еңбектің көптеген түрлерін жүзеге асырудағы, ұй шаруасын бөлісуді ұйымдастырудағы іскерлік пен дағдының салдары;

- Жоғарғы этикалық мәдениет, төзімді, шыдамды, мейрімді бола білу, басқа адамды сол күйінде қабылдай білу, өз эмоцияларын басу.

В.А. Сысенко **отбасылық өмірге дайындалудағы іс-әрекеттің негізгі бағыттарын** қалыптастырады:

1. адамгершілік (некенің, бала құндылығын түсіну және т.б.);
2. психологиялық (ерлі-зайыптылық өмірде аса қажет психологиялық білімдердің мөлшері);
3. педагогикалық (баланы тәрбиелеу қаблеті мен дағдылары);
4. санитарлы-гигиеналық (неке мен болмыс гигиенасы);
5. экономикалық және тұрмыстық-шаруашылық (В.А. Сысенко, 1985, 25 бет).

3 Бөлім. Жұптар мен жұбайлар қатынасының психологиясы

3.1. Жар таңдау мәселесі

Қазіргі әлемде жыныстық мінез-құлық пен олардың адамгершілік бағдарларына сәйкес келетін жылдам ауысымдардың жалпыға бірдей статистикалық тұжырымдары жүзеге асырылуда. «Екі жақты стандарт» деп айтылатын (фактілі түрде еркектерге некеге дейін және кейін жыныстық қатынасқа түсуге рұқсат етілген, ал әйелдер үшін шек қойылған) некеге дейінгі байланыстардың санының өсуі байқалып, жалғызбасты ана мен некеге дейінгі байланыстардың «либерализация» қатынасына бағдарларында өзгертулер жүріп жатыр. Қалыңдық таңдау мен некеге деген қатынас үрдісі де өзгеруде:

1. некеге тұру қажеттілік ретінде қарастырылмайды, бір адамнан тұратын үй қожайынының саны өсуде;
2. қалыңдық таңдауға ата-ананың ықпалында азайды (мұрагерлік сұрақтар маңызды рөл атқаратын отбастарында қосқанда);
3. жастардың отбасылық өмірге қоятын талаптары мен болашақтан үміттерінде жоғары. Кейбір американдық зерттеушілердің болжауынша әлемде әйелдің көзқарасымен некенің қандай болуы керектігі сияқты еш нәрсе қатты өзгере қоймаған (К. Аронс, 1995).
4. таңдау көп жағдайда әлеуметтік сипаттарға ғана емес, жеке қасиеттерге негізделген.

Н.Н. Обозованың пікірінше (1979), некеге тұру үшін жанға жақын жұпты іздеудің қиындықтары түрлі факторлардан тұрады. Ірі қалалардың өсуінің негізінде қазіргі адамның қарым-қатынас шеңбері ығысып, соған сәйкес таңдау алаңында сондай болмақ. Сонымен қатар болашақ жұбайына талаптарыда өзгертілген, өйткені қазіргі неке психологиялық және жыныстық сыйысымды екі жақын

адамдардың – одағы. Танысу үшін объективті қиыншылықтарда кездеседі. Отбасын құрудың күшті тосқауылы әртүрлі адамдардың тұлғалық ерекшелігі болып табылады: байланыс орнатуға қаблетсіздігі, қарым-қатынастағы қиындықтар, невротикалық реакциялар. Дәл осы жұп таңдау кезеңінде болашақтағы некенің тұрақсыздығына алып келетін қателіктер жасалады. Бұл жерден кем дегенде екі факторды көрсетуге болады, жұп таңдаудың адекватты болмауына себеп болатын: таңдау шеңберінің тарлығы мен субъективті қабылдаудағы қателіктер.

Жұптың таңдауы жаспен, беделмен, территориялық және басқада принциптермен шектелген. Қалған таңдау алаңының шегінде шынайы – индивидуалды және субъективті таңдау жүзеге асырылады.

Таңдау жасауда барлық деңгейдің сипаттары ескеріледі – жыныстық, сыртқы мәліметтер, интеллект, білім беру, мінез-құлық, тұлғаның қызығушылық сферасы мен бағдарлық құндылықтары.

Жеке ұқсастықтарды қажет ететін әртүрлі сипаттамалар халықтардың әлеуметтік мобильділігі мен таңдауында әлеуметтік шектеу болмаса да ығысудың себебі таңдау алаңы болып табылады. А.Н. Обозова мен Н.Н. Обозованың есебі бойынша, төрт ұқсас емес сипаттарды ескерсек, он алты үміткердің біреуі ғана оптималды жұп болып саналады. Демек, жұптарды таңдаудың потенциалды шеңберін ұлғайту – неке таңдауындағы бірден бір неке шартының төмендеуі.

Адекватты емес таңдаудың екінші факторы адамдардың бір-бірін қабылдау механизмдерімен байланысты. Зайыбын таңдау жұптың шынайы бейнесімен бағдарланады. Осы бейнені тудыруда тұлға қарым-қатынасындағы, ата-аналық отбасындағы эталондардың, әдеби танымдардың, әлеуметтік стереотиптер мен жақындардың идеалындағы өткен тәжірибелері ескеріледі. Жұбайын таңдаудағы қателік адекватты емес таңдаудың бірден бір қайнар көзі болуы мүмкін.

Сондай-ақ, оптималды жұпты таңдаудағы сипаттар танып білу үшін күрделі. Осы сипаттамаларды адекватты таңдау үшін белгілі бір психологиялық дайындық қажет. Танысудағы жеткілікті өтіл және жұпты таңдаудағы дұрыс құрылымдық жүйе аса маңызды.

Некелік жұпты таңдаудың әртүрлі теориялары бар:

К.Мелвилл (K.Melville, 1977) жұпты таңдау үрдісін сауда келісіміне ұқсатады, өйткені «валютаны» ауыстыруда екі индивидтердің

әлеуметтік шығу тегі мен экономикалық жағдайы, білімі мен тұлғалық қасиеттері (жасы, сырқы келбеті) сияқты әлеуметтік құндылықтар қызмет атқарады.

Гомогамия теориясының жақтастарының пікірінше, айырбасқа кез келген еркек және әйел түсе бермейді, тек бірдей «әлеуметтік құндылықтарды» немесе гомогамияны иеленетіндер ғана түседі. Шын мәнінде таңдаулылардың қатарына мінез-құлықтары ұқсас, некелік таңдаудағы көзқарастары озық кандидаттар ғана енеді (нәсіл, дін тұтушы, әлеуметтік класс, білім деңгейі, жасы, некелік беделі бойынша жақын, бір-біріне жақын тұратындар) (L.Nye, F.Berardo, 1973).

«Қажеттіліктерді толықтырушы» теория гомогамия принципі карама-қайшылықты өзіне тартатын тұлғалық сипаттар деңгейіндегі тек әлеуметтік-мәдени сипаттармен жүзеге асырылатын болжамдармен қортындыланады (R.Winch, 1954).

«Стимул-құндылық-рөл» теориясы: екі негізгі алғы шарттарға негізделеді:

- жұптардың өзара қатынасы дамуының әрбір кезеңінде қатынастың берік болуы теңдік ауысымға байланысты (әрбір индивидте плюс және минус есебі жүріп жатады, әр адам некеге өзі үшін аса тартымды жұппен тұруға тырысады);
- некелік таңдау келесі кезеңдерден немесе фильтрлерден тұрады. Үш кезеңді бөліп қарауға болады: «стимул» (жұптың сүйкімділігі) – «құндылық» (көзқарастарының бір жерден шығуы) – «рөл» (үміткер мінез-құлқының өз ойынан шығуы) (B. Murstein, 1970).

«Махаббат шеңбері теориясында» төрт кезең қарастырылады:

1. өзара байланыс орнату (критерий – әлеуметтік-мәдени факторларға тәуелді жеңіл қарым-қатынас);
2. өзіндік ашылу – сенімнің туындауы, басқаның алдында ашылу мүмкіндігі;
3. екі жақты тәуелділікті қалыптастыру (бір-біріне қажеттілік сезімінің негізінде);
4. тұлғаның базалық қажеттіліктерін жүзеге асыру (махаббатта, сенімде) (I.L.Reiss, 1976).

Жалпы талданған теориялар үшін: оның барлығы гомогамияның әлеуметтік-мәдени принципіне, жұпты таңдау механизміне негізделіп, фильтрлер жүйесі ретінде қарастырылады. Олар біртіндеп қажет еместерді сырып, мүмкін болатын үміткерлердің шеңберін ығыстырады. Қорытынды кезеңде бір-біріне ерлі-зайыпты ретінде қатты жақын еркек пен әйелдің жұбы қалады.

«Идентификация» деп аталатын некелік жұпты таңдаудағы мотивтердің бағытын зерттеу психоанализдің өзіндік әдіснамалық кайнар көзінен тұрады.

Осы бағыт өкілдерінің бқлжауынша, жұбайын таңдау кезіндегі баланың ата-анасымен идентификациясы идеалды жұбай сияқты карама-қарсы жыныстағы ата-анасы жайлы қалыптасқан көзқарастарына негізделіп жұп іздеуден көрінеді. Осы теория бойынша некеге қанағаттану жұбайының ата-анасының бейнесіне ұқсауына байланысты.

Рөлдік теория өкілдерінің (Т.Парсонс, Р.Бейлз, Б.Харбер, Р. Орт, және басқалары) болжауынша, некеге қанағаттану жұбайының мінез-құлқының рөлдік қалауымен сәйкес келуіне байланысты.

XX ғасырдың 1980 жылдары ғалымдардың некелік жұптарды таңдау заңдылықтарын зерттеуге деген қызығушылықтары төмен болған. Зерттеушілер өз күштерін отбасының тұрақтылығына қауіп төндіріп тұрған неке алды және некелік факторларға көп күш жұмсады. Некелік жұпты таңдаудың өзі нақты жұптардың тағдырына ықпал ететіндігі байқалды. Көптеген зерттеулердің нәтижелері көрсеткендей, сол бір «қойма», яғни жас адамдармен отбасылық өмірін бастайтын некелік факторлардың жиынтығы некелік өмірдің алғашқы жылына бейімделуіне, отбасының беріктігіне, ажырасуды алдын алу дәрежесіне маңызды түрде ықпал етеді. Осындай неке алды факторларға ата-аналық отбасының кейбір ерекшеліктері, некеге тұрушылардың әлеуметтік-демографиялық сипаттары, танысу мен көңілін табу кезеңіндегі ерекшеліктер жатады.

Параотбасы ерекшеліктерінен зерттелгендер:

- ата-аналардың ажырасуы олардың өсіп келе жатқан балаларының ажырасу мүмкіндігін ұлғайтады (мүмкіндік фатальдық емес, өйткені жағымсыз факторлар «жағымдылармен» жабылып кетуі мүмкін). Мынандайда ұстаным бар, кімнің өмірі сәтсіз, ажырасқан ағасы мен апайлары жиі кезіксе – құрылған одақтың беріктігіне тек бір ата-ананың болмауы ғана әсер етіп қоймайды, ата-аналық отбасындағы дау-дамайлар, олардың жағымсыз эмоционалдық сфераларыда әсер етеді. Бәлкім, дау-дамайлы және толық емес отбастарындағы балалар отбасындағы нәтижелі өзара қатынастың үлгісі жайлы жағымды бейнелер алмаған болар. Сонымен қатар ажырасқаны бар отбастарында ажырасуға («ажырасуға дайындық») төзімді қатынас қалыптасуы мүмкін. Толық емес отбастарындағы ауыр материалдық жағдайдың

маңызыда өте зор, ол өз кезегінде жақсы білім, мамандық, кіріс алу мүмкіндігіне әсер етеді;

- басқада тең жағдайларда ер адамның білім, кәсіби бедел, кіріс деңгейінің төмендігінен ажырасу мүмкіндігі жоғары болады.

Ажырасудың мүмкіндігін жоғарлататын некеге дейінгі факторларға қалыңдықтың жүкті болуы жатады. АҚШ-ғы зерттеулер көрсеткендей некеге дейінгі жүктіліктің отбасының бұзылу мүмкіндігі 2 есе (ақтарда да, қаралардада). Осы эффекттердің ішіндегі себепті әдетте, баланың дүниеге келуімен байланысты ерлі-зайыптылардың экономикалық мәселесінің ушығуы, нәрестенің дүниеге келуімен, бала тәрбиесімен байланысатын бірден отбасы өмірінің келесі кезеңін «қиятын» қалыңдық пен күйеудің некеге бейімделуі үрдісінің бұзылуы. Некенің қортынды мотивтері де маңызды болып табылады: осы жағдайда жиі кездесетін бір себеп тез арада келесі баланың дүниеге келу перспективасы болып табылады (Е.В. Фотева, 1988).

Некеге дейінгі кезеңнің басқада сипаттары ажырасудың жағдайын жоғарлатады:

- Некеге дейінгі таныстықтың ұзаққа бармауы (психологтар ұсынған мерзім -1-1,5 жыл);

- Атастырудың болмауы (атастыруды «сүзгі» ретінде де қарастыруға болады, өйткені шамамен 3-тен 1 атастырудың барлығы қарастырылады);

- Көңілін табу кезінде дау-дамайлар мен ұрыс-керістердің болуы; тұрғандардың 43% ажырасқан, 13% тұрақты некеде өмір сүріп жатқандар).

Тәуекел факторларына:

Ерте некеге тұру (19 жасқа дейін),

- Қатынасты бейнелеуді ресми түрде кейінге қалдыру (өз жауапкершілігін мойнына алуға дайын болмаудың белгілері сияқты),
- Ерлі-зайыптылардың арасындағы 10 жас айырмашылығы,
- Физикалық тартымдылығындағы маңызды айырмашылық,
- Некеге тұру кезіндегі кейбір мотивтер (үшінші біреуден кек алуды қалауы, материалдық ойлау бойынша),
- Жексұрын ата-аналық үйден кету мақсатында тұрмысқа шығу) (М.Яффе, Ф.Фенвик, 1991).

Ұзақ мерзімді қатынасты құруға жағымсыз ықпал ететін кейбір **тұлғалық қасиеттер:**

- Тұлғалық (эмоционалды) жетілмеу,
- Өзін-өзі бағалаудың (ол сенімсіздікті, қызғанышты тудырып, махаббат пен сезімнен құралған қатынасты күрделендіреді);
- Шектен тыс тәуелділік (ата-анадан);
- Эмоционалды окшаулану (өз сезімдері мен басқаның сезімдерін қабылдауда қаблеттің болмауы).

Тағы ескере кететін жайт, жоғарыда аталған тәуекел факторлары болашақ ерлі-зайыптылардың қатынасын болжауда «жалғандық» болып табылмайды, өйткені жасында үлкен айырмашылығы бар, некеге дейінгі танысу мерзімі аз уақытты қамтитын жарасымды ерлі-зайыптылардың да жұбы бар. Демек бұл факторлардың барлығы «кумулятивтік» сипаттан тұрады, өйткені жинақталу барысында олардың қалыптаспаған ерлі-зайыптылардың мүмкіндігі артады. М.Яффе, Ф.Фенвиктің дәлелдеуінше, қатынас жұп психологиялық жетілмегенде, екі жақты болғанда мәңгілікке бірге болады деп үміттенуге болады.

Қатынасты нығайтуға себеп болатын қолайлы факторлар:

- Білімдерінің, әлеуметтік жағдайларының, көп жағдайда негізгі өмірлік сұрақтарды шешуде көзқарастарының бір жерден шығуы;
- Жұптардың физикалық тартымдылығының ұқсастығы;
- Ерекшеленетін қызығушылықтары мен белсенділіктің түрлері;
- Жыныстық қажеттіліктерінің ұқсас болуы;
- Тұлғалық ерекшеліктер: рухани жақындықты тудыру және қабылдау қаблеті, жақсы бейімделуге, эмоционалды тұрақтылық қаблеті және т.б.

М.Яффе, Ф.Фенвиктің (1991) дәлелдеуінше, жыныстық ұқсастықтың мәні махаббаттың техникасы емес, олардың ойынша екі жақты бейімделу үрдісін толықтай үйренуге болатын, шын мәнінде жұптардың бір-біріне қызығуы, жобалап айтқанда, екі жақ үшін ерлі-зайыптылық қатынас сферасы мәнінің тең болуы.

Егер ерлі-зайыптылардың екеуінің де көзқарастары ерекшеленсе немесе секс басқалармен салыстырғанда жұптардың біреуінің өмірінде үлкен немесе аз рөлді атқарса, жыныстық қатынастар өзінің байланыстырушы күшін байқатпайды. Авторлардың ойынша, екі жақты тартымдылық пен махаббаттың негізінде жыныстық мәселелердің барлығы шешімін табады, ал онсыз шешілмейтін тәрізді көрінеді.

Некеге дайындаудағы және жұбай таңдаудағы маңызды кезең неке алды көңіл аулау болып табылады. Бұл кезеңнің рөлі маңызды өзгерістерден өткен, сондықтанда қазіргі уақытта осы кезеңге кейінгі бозбалалар мен қыздардың немқұрайдылық танытудың күшті тенденциясы бар. С.В. Ковалев соған сәйкес отбасы өмірін бастаудың кезекті кезеңдеріне қатысты үш негізгі және хронологиялық бейнелейтін осы кезеңнің үш маңызды қызметін қарастырады:

1. Көңілді аулаудың барлық кезінде екі жақты әсер мен уайымдау сезімі жүріп отырады. Бұл келесі отбасылық өмірдің эмоционалды потенциалы, ерлі-зайыптылар некенің қиындық туған кездерінде күш жұмсайтын және қуаныш сыйлайтын сезімдер қоры. Сонымен қатар әсерлердің ұқсастығыда аса маңызды, өйтпеген жағдайда қиын сәттерді басынан өткізіп жатқан ерлі-зайыптылар жалпыға емес, ерлі-зайыптылар одағы үшін дақсыз болмайтын, ойша екеуара жалғыз қаламыз деген оймен жеке жарқын өткен шаққа орала беруі.

2. Бірін-бірі тануы және бір уақытта қабылданған шешімді тексеру және нақтылау. Бірге өмір сүру барысында жұбайын «қайта тәрбиелеймін» деген сенімі көп жағдайда жүзеге аспайды. Эстон әлеуметтанушысы енгізген, ажырасқан ерлі-зайыптылардың анкеталық сауалнамасының көрсеткіші бойынша ол некеге тұрмастан бұрын таңдалушының әлсіз сипатын білген, бірақ, осы әлсіздіктер бірге өмір сүрудің барысында жойылады деген үмітпен «оған көз жұма қараған», соның салдарынан өзінің көрегендігіне көңілі қалған. Оның есесіне тұрақты отбасының өкілдері өз мінез-құлықтарының бір-біріне жақсы келетінің бастапқыдан ойлағандар, бір ауыздан керісіншені таңдады, яғни өмір сүру барысында мінез-құлық сәйкестіктері жақсара берген. Бұл кезеңде мынаны ескере кету керек:

- Таңдалушының отбасылық бағдарының ерекшеліктеріне (ол үшін шынайы болып көрінетін, оның ата-бабасына);
- Мүмкін болатын таңдалушының некедегі қиындықтарды жеңе алу қаблетіне;
- Болашақ жұбайдың күнделікті пайдаланатын отбасы қызметіндегі орындаушылық қаблетіне (және өзінің сол дайындықты қаншалықты қабылдайтынына).

Тану кезеңіндегі басты нәрсе – өз сезімдері мен басқаның сезімдерін тексеру, сондай-ақ мүмкін болатын ұқсастықты бағалау. Мүмкін болатын ұқсастықты анықтау үшін қызметтік-рөлдік сәйкестікті тексеру аса маңызды (ата-аналық отбасынан туындаған некелік-басылық екі жақты көзқарастарды талдау маңызды). Қарым-

қатынас пен өзара қатынастың қалыптасқан стильдеріне, бір-бірін түсіну деңгейіне, дау-дамайларды жеңудегі екі жақты қаблетіне зейін аудару қажет.

1. Үшінші кезең неке алды көңіл табуға сәйкес үшінші қызмет – бұл отбасы

өмірін жобалау: материалдық-тұрмыстық жағдай мен отбасы әдет-ғұрпын анықтау.

Қазіргі уақытта отбасының келесі әдет-ғұрыптарына назар аударады: дәстүрлік патри- және матриархалды отбасы, эгалитарлы отбасы, ерлі-зайыптылық отбасы (баласы жоқ), аналық отбасы. Неопатриархалды отбасындағы стратегиялық және іскер лидер күйеуі болса, ал тактикалық және эмоционалдық әйелі болып табылады. Неоматриархалдықта – керісінше. Эгалитарлы отбасында отбасына қатысты сұрақтардың барлығы әйел мен еркектің тең құқығына болжанады.

«Неке алды эксперимент» деп аталатын, қазіргі неке алды көңілін табудың ерекшелігі – отбасылық қатынасты шынайылығынан олардың ресми заңдастырылған бастауына дейін жан-жақты моделдеу (жыныстық байланысқа дейін). С.В.Ковалевтың ойынша, «неке алды эксперимент» жыныстық сфера үшін емес, қызметтік-рөлдік ұқсастықты анықтауға көмектесуі мүмкін, дегенмен, ол әдетте жыныстық ұқсастықты анықтау үшін басталады. Интимді-тұлғалық ұқсастыққа жету үшін толық интимді өмір еркектерге қарағанда әйелдерде кейінірек жиі 26-28 жаста жүреді деген себеппен ұзақ жылдарды қажет етеді. Некеге дейінгі жыныстық қатынастың бастауы жиі «некеге дейінгі ажырасуға» немесе «мәжбүрлі некеге» алып келеді. Сонымен қатар «қатынасты тексеру» талпынысының өзі адамдардың бірін-бірі қабылдауы, олардың өздеріне күрделі міндетті алмауы жайлы айтылады. Сондай-ақ, әдетте салдары көп тостырмайды: көптеген тумаған әйелдерде жүктілік некеден тыс – барлық жақындасудың 61,7%, 16-17 жаста – 95,6%, 25-29 жаста – 54,9%.

В.А. Сысенко келесі болжамдардан тұратын «некеге қаблет» түсінігін енгізеді:

- Өз еркімен қызмет етіп, басқа адамға қамқорлық жасау қаблеті;
- Жанашырлық таныту, уайымдау қаблеті, яғни «басқа серігінің эмоционалдық әлеміне «ену», оның қуанышы мен мұңын түсіну, сәтсіздіктерге уайымдау, рухани тыныштық табу қаблеті;

• Кооперацияға, бәсекелестік, адамаралық қарым-қатынасқа қаблеті, көптеген еңбектердің түрлерін жүзеге асырудағы іскерлік пен дағдының салдары, үй қажеттіліктерін ұйымдастыру мен орналастыру;

• Төзімді, мейрімді болу іскерлігін болжаушы жоғары этникалық мәдениет, басқа адамды оның барлық кемшіліктерімен және олқылықтарымен қабылдау, бойындағы өзімшілдігін басу.

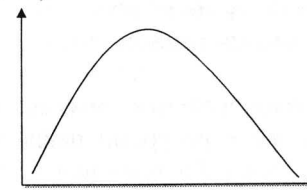
Осы қасиеттердің барлығы В.А. Сысенконың ойынша, адам іскерлігінің көрсеткіші шыдамдылық пен тұрақтылықты және өз мінез-құлқының ерекшелігін, ымыраға келу қаблетінің көрсеткіштерін жылдам өзгертеді.

3.2. Аттракция психологиясының қатынасы

Отбасы – бұл адамзаттың эмоцияларымен, уайымдарымен, пікірлерімен және қатынастарымен өзгеріссіз байланысатын феномен. Қазіргі әдебиеттерде жұптардың эмоционалдық қатынасының психологиясына ерекше назар аударылған. Аттракцияның механизмі Л.Я. Гозманның (1987) кітабында толық бейнеленген.

Аттракция (ағылш. Attraction – өзіне тарту, тартылыс) – бір адамның басқа адамға сезінетін жағымды сезімі. Кез келген диадальк өзара қатынастың бастауы симпатия немесе аттракция болып табылады.

Жұптағы аттракцияның аса маңызды факторлары – серіктің физикалық тартымдылығы мен әлеуметтік-демографиялық сипаттары. Адамзат қоғамында физикалық аса жоғары бағаланатын тартымдылық немесе әдемілік иллюзиямен байланысты: көрікті адам интеллектуалды және адамгершілігі бар болып көрінеді. Бұл фактор симпатия объектісі әйел болғанда ғана жүзеге асады. Бұл заңдылық сызба түрінде аударылған сияқты, U-тәрізді дөңес болып келеді (1-сурет). Физикалық тартымдылық ұзақ мерзімді жұптық қатынаста ұзақ сақталмайды (Гозман Л.Я., 1987).

1. Сурет симпатияның физикалық тартымдылық сипатына тәуелділігі.

Аттракциямен байланысатын әлеуметтік бедел, білім беру, кәсіп, экономикалық бедел, тұратын территориясының жақындығы, этникалық және діни жақындастық сияқты әлеуметтік-демографиялық сипаттар.

Адамдарда симпатия көрсетілген ұқсас параметрлер бойынша қалыптасады. Әлеуметтік-демографиялық ұқсастықтың сипаты әлеуметтік бағдар мен стереотиптерді нығайтуға ықпал етіп; жұптардың әлем картинасының карама-қарсы болмауымен дәлелденеді. Жұпта бақыланған симпатияны қалыптастыру сипатынан басқа қатынастың дамуынан байқалатын құндылық жүйесінің ұқсастығы, серіктің өмірлік маңызды мақсаттарға жету қаблеті, рөлдерінің сәйкес келуі, әлеуметтік жетістігі мен тұлғаның басқада әлеуметтік-психологиялық сипаттары ықпал етеді.

Аттракция қатынасының тұтас динамикалық бейнесін терең қатынасқа түспес бұрын жұптар өтетін «үш сүзгіштер» тұжырымдамасынан тұрады (2 Сур).

1-ші сүзгіш физикалық тартымдылық факторы күшті қызмет атқаратын тартымдылық кезеңіне сәйкес келеді; бұл кезеңде жеткілікті түрде көптеген жұптар қалыптасады.

Егер жұптар әлеуметтік-демографиялық сипаттың ұқсастығына қанағаттанса, жұптар 2-ші сүзгішке өтеді.

Әлеуметтік-психологиялық ұқсастық, тұлғалық сипаттар мен ортақ мақсатқа жету іскерлігі 3-ші сүзгінің жүруімен анықталады. Әр кезеңде жұптардың жартысы шығып қалады, өйткені қасиеттермен қатынасты жалғастыру үшін қажеттіліктерді меңгермеген (Гозман Л.Я., 1987).

1-сүзгіш 2-сүзгіш 3-сүзгіш

2. Сурет жұптар қатынасының динамикасын бейнелейтін «үш сүзгіштердің» тұжырымдамасы.

Жұпты іздестірудегі кең таралғаны ұқсастыққа бағдарлану болып табылады. Ол серіктесті жеңіл түсінуге және түсінікті болуға, мінез-құлықты болжап, «тіршілік етудің» психологиясын ортасының қауіпсіз құрылуына мүмкіндік береді.

Жұптардың өзара қосымша қасиеттерінің басқа бағдары – жұптардың икемділігіне, әрқайсысының жеке ресурсын пайдалануына мүмкіндік береді.

Үшінші **бағдар – карама-қайшылық**; ол карама-қайшы қасиеттерден тұратын жұптарды іздестіруде байқалады (бұл бағдар өте сирек кездеседі).

Некелік іріктеудегі ұқсастыққа негізделген (ассортативтілік) таңдауды зерттеген психогенетиктер келесі бейнені анықтады. Жұптардың арасындағы ерекше ұқсастықтар интеллектісі, білімінің деңгейі, діни ұстанымдары, әлеуметтік-экономикалық жағдайы бойынша айқындалды; қалыпты ұқсастық – физикалық белгілері мен арнайы қаблеттері (музыкалық, бейнелеу) бойынша болды; төменгі ұқсастық темпераменті мен тұлғалық қасиеттері бойынша анықталды. Дегенмен қандайда бір физикалық немесе психологиялық белгілері бойынша жұптардың арасында кері түзетушілік нәтиже алынған жоқ (Равич-Щербо И.В. және басқалар, 2002).

3.3 . Махаббат пен неке мәселелері

Махаббат пен неке жайлы айтылған және жазылған сұрақтардан көп нәрсе жоқ шығар. Тіпті барлық көркемдік әдебиеттер, философиялық еңбектердің барлығы осы тақырыпқа арналған десек артық айтпас едік. Этикада махаббат ұғымы интимдік және терең сезімдермен, сананың ерекше түрлерімен, басқа адамға, қоғамға бағытталған әрекеттер және рухани жағдайлармен, т.б. байланысады. Махаббаттың күрделілігі мен маңыздылығы ағзаның физиологиялық, рухани, индивидуалдық, әлеуметтік, тұлғалық және жалпылама қабылданған бірігулердің жиынтығына негізделген. Ол жайында білмейтін адамда, қоғамда жоқ.

Э.Фром жазған екен: «Махаббат – адамзат өмірінің мәні жайлы сұраққа қанағаттанарлық жалғыз ғана жауап». Оның айтуынша, адамдардың көпшілігі оны өзін-өзі тану мен шешім қабылдаудың адекватты деңгейіне дейін дамытуға қаблеті жеткіліксіз. Жалпы махаббат – шоғырлану, интуиция мен түсіністік іскерлігі мен тәжірибесін талап ететін өнер. Фромның пікірінше, оны қажеттілік деп мойындайтындарды төмендегі жағдайлармен көрсетеді:

1. Адамдардың көпшілігі махаббатқа махаббаттың мүмкіндігі, қалай жақсы көру керектігі жағынан емес, «қалай сүйікті болсам» деген көзқараспен қарайды;
2. Мәселе жақсы көру қаблетінде емес, махаббаттың өзінде дегенде көзқарастар бар;
3. «Ғашықтық» пен «махаббат жағдайын» шатастыратындарда бар, соның салдарынан тәжірибеде ол мүлде басқаша болсада, махаббаттан жеңіл еш нәрсе жоқ деген ұстанымдарда жоқ емес. Э.Фром бойынша, махаббат, бұл біздің сезіміміз кімге ыстық болса, өмірдегі белсенді қызығушылықтарымызбен, дамуларымыз соған арналған. Егер белсенді

қызығушылық болмаса, ол жерде махаббатта болмайды (Э.Фромм, 1990).

Қарама-қарсы жыныстардың, еркектер мен әйелдердің арасындағы қатынасты ғана махаббат деп айтуға болмайды. Өртүрлі ғасырларда махаббаттың көптеген түрлері мен аспектілері қаралып, оны мән, мағынасымен орналастыра отырып, оның көрініс беру формаларын жүйелеуге талпыныстар жасалған. Психологиялық әдебиеттерде махаббатқа қатынастың типологиясы жайлы жеткілікті түрде берілген (Гозман Л.Я., 1987).

Махаббат қатынасының типологиясы

Махаббаттың түрлі аспектілері мен бейнелерін айқындау үшін көне гректер әртүрлі терминдерді пайдаланған. Олар *eros* сөзін оны толығымен өзіне алу мақсатында затқа бағытталған сезіммен түсіндірген. Бұл термин махаббатты – пафоспен, аффектілікпен, сезімталдық жағымен байланысатын ынтықтық, қызғаншақтық және сезімге әсерленгіштігімен бейнелейді.

Philia сөзі (көбіне махаббат-достық сияқты аударылады) индивидтердің әлеуметтік немесе тұлғалық таңдауына негізделген байланысын білдіреді. Бұл интимдік жақындасудан және нақты біреумен қарым-қатынасқа түсуден туындаған құмарлық, ішкі бейімділік. Бұл жердегі жүректің нағыз қалауы – «рухани тыныштық», ішкі қалау, өзара түсіністік, дегенмен, ол салқын қандылық таныту немесе бассыз импульсивтік құмарлыққа берілу емес. Сондықтан *Philia* махаббаттың ішкі симпатиясына негізделген рухани тазалықты білдіріп, соларды біріктірудің (ал, *eros* бұл қарама-қайшылықтарды біріктіру және күресу) принциптерін бейнелейді.

Storge сөзі бұзылмайтын, бастартуға келмейтін органикалық тума жақындықпен байланысатын махаббатты білдіреді (әсіресе отбасылық байланыстар). Бұл ата-ана мен бала, күйеуі мен әйелінің, азаматтар мен Отанның арасын байланыстыратын нәзік, сенімді, берік махаббат. Мұндай махаббатта адамда сенімділік мен тыныштық күйді кешеді. Бұл термин гректерге онсыз өмірдің мәні жоқ сияқты көрінетін жеке тұлғаның емес, жалпы туыстық сезімді бейнелейді.

Agape сөзі сүйіктісінің қандайда бір ерекшеліктерін, оның мінез-құлық сипатын бағалаудың негізінде туындайтын байсалды махаббатты білдіреді. Оның адамы байсалды негіздеуі мүмкін, өйткені ол кездейсоқ сезімдермен, әдеттерге емес, наным-сенімдерге негізделген. Махаббаттың бұл аспектісі астарында өзара сыйластықтан тұратын, басқа тұлғаны адекватты бағалаудың тарихилығы.

Ғасырдың ортасында христиандық махаббатты адамзат өмірінің мәнін тереңінен ашатын, адамгершіліктің жоғарғы принципі ретінде түсіндірген. Махаббаттың астарында адамда ешқашан өшпейтін, оны игі істерге бағыттап тұратын, бір тылсым күш бар деп түсіндірді. Қазіргі уақытта Д.А. Ли ұсынған махаббаттық қатынастар өңделген. Автор махаббаттың алты стилін немесе «түстерін» бөліп қарастырған:

- Эрос – толығымен физикалық иемденуге талпынатын махаббатқа-құштарлық;
- Людус – сезімталдықтың тереңдігімен ерекшеленбейтін және салыстырмалы түрде көзге шөпсалуға жеңіл мүмкіндік беретін гедоникалық махаббат-ойын;
- Сторге – бірқалыпты, жылы және берік махаббат-достық;
- Прагма – людус пен сторгенің араласуынан туындайтын – бақылауға тез әсерленгіш; есеппен болатын махаббат;
- Мания – эрос пен людустың бірігуінен туындайды, иррационалдық махаббат – сенімсіздік және құмартушы объектке құмартушылық тән, үстемдік;
- Агапе – эрос пен сторге синтезі, риясыз махаббат-жан тәнімен берілу (Хэтфилд Э., 2003).

Әйелдер үшін махаббат сезімінің сторгиялық, прагматикалық және маникалдық көрінісі тән, ал сәнге жақын еркектерге эротикалық, әсіресе «адами» компоненттер жақын.

Әсерлі махаббаттан туындайтын «механизмдерді» қарастыруға жасалатын талпыныстарда қызықты. Отто Вейнингердің тәсілдеріде жеткілікті түрде танымал, оның болжауынша, жыныстар дифференциациясы, олардың бөлінуі ешқашан шарықтау шегіне жеткен емес. Еркектер жынысына тән ерекшеліктің барлығын әлсіз дамытын әйелдер жынысынан кездестіруге болады. Тек типтік форма ретінде идеалды еркектер «Е» және идеалды әйелдер «Ә» түсінігінде пайдалануға болады. О.Вейнингер құрастырған «Закон полового притяженияда» айтылғандай: «жыныстарды біріктіру үшін – ерекше еркек «М» пен ерекше әйел «Ә» керек, дегенмен теория авторының болжауынша, екі әртүрлі индивидумдардағы ұқсастықтары мүлдем бір-біріне ұқсамайтындарды бөлуде, неке институтын жүзеге асырушылардың айтуынша, арасы жер мен көктейлердің салдары бір-біріне жақын болатын екі индивидумды табуға мүмкіндік береді екен (О.Вейнингер, 1990, 126).

Басқа классификация бойынша қарастырады:

- Романтикалық махаббат, проекция механизмінің жұмысына негізделген, және
- Тоқтамға келген махаббат, объектінің біліміне негізделген.

Осы типологияның критеріі махаббат объектісінің шынайы қасиеттер жайлы білімінің болмауы немесе салдары болып табылады.

Махаббатқа деген қатынасты жеке басының немесе пайдасының критеріі бойынша типологизациялауға талпынысты А. Маслоу тұрмыстық және тапшылық махаббатын енгізе отырып жасаған (Шостром Э., 1994).

- Тұрмыстық махаббат – «алыс-беріс» қатынасына негізделмей, бұл адам тек өмір сүріп жүр деген қуаныштан тұратын сөзсіз махаббат.
- Тапшылық махаббаты – бұл жұптардың біреуінің қандайда бір әлеуметтік қажеттілік деңгейінің қанағаттандырылмаған қатынасы (қауіпсіздік, мойындау, құрметтеу). Ондайда жұбайды сол қажеттілікті қанағаттандыру үшін және жеке тапшылықты болдырмау үшін таңдайды. Мысалы, әйел өзі тудыра алмайтын қауіпсіздік сезіміне қол жеткізу үшін қайсарлы еркекті таңдайды, ал еркек өзі қанағаттандыра алмай жүрген өзін мойындатудағы қажеттілікті қанағаттандыру үшін сұлуды іздейді.

С.В. Ковалевтің болжауынша, неке мотивациясы бес типтен тұрады:

1. Махаббат
2. Рухани жақындық
3. Материалдық есеп
4. Психологиялық жағдай
5. Моральдық түсіністік

Оның некеге қанағаттануының ықпалын зерттеу екі негізгі мотивтерді дәлелдейді. Махаббат және ортақ көзқарас бойынша ерлі-зайыптылық одақ құрғандардың ішіндегілердің максималдылары қанағаттанғандар, минималдылар – қанағаттанбағандар.

Кейбір зерттеушілердің пікірінше, жалпы есеп бойынша, махаббат отбасы одағын сақтауға себеп болатын факт болып табылады. С.В. Ковалевтың ойынша,

- Біріншіден, махаббатта біз сол бір тамаша сезіммен емес, оның заттарымен және психикалық әлемі өте бай, «Мен» бейнесі қалыптасқан, темпераментті, мінез-құлқы мен тұлғалық ерекшеліктері бойынан табылатын нақты бір адаммен өмір

сүретімізді ұмытып, жұбай емес, сүйікті адамды іздеумен боламыз, өкінішке орай, екі «Меннің» шағылысуы әрқашан «Біз» дегенді қалыптастыра бермейді.

- Екіншіден, романтикалық махаббаттың астарында ерлі-зайыптылар бір-бірін қанша жақсы көрседе, өз отбастарында олар әрбір ерлі-зайыптыларға тән күнделікті орындауына тура келетін қызметтердің қарапайым фактілерін жиі ойдан шығарып аламыз.

Хшельскийдің дәлелдеуінше, махаббатты қалау некедегі бірінші мотив болса, отбасы өмірінің негізгі мәні болып табылатын күнделікті қамқорлықтар, бала күтімі, сол иллюзиялардың бұзылып, сиқырлық жойылады, соның нәтижесінде, жаңа сүйікті жұп іздеуіне тура келеді, яғни махаббат, ғашықтық, иллюзия және басқадан ерекше сезімді қалау қажеттілік түсініктерін ажырата алмаудан тұратын, махаббат пен неке өзара қатынасының бірден бір пессимистикалық құбылысы.

Э.Г. Эйдемиллер және В.В. Юстицкис «отбасымен эмоционалдық идентификация» механизмдерін бейнелей отырып, басқа көзқарасты ұстанады. Авторлар симпатияның эмоционалдық қатынасын отбасы қатынасындағы берік күш ретінде қарастырады. Олардың ойынша, белгілі бір жағдайда симпатия қатынасы тұлғааралық қатынаста, сонымен қатар отбасында туындайтын фрустрациялық жағдайды бейтараптандырады. Жұбайының мінез-құлқын фрустрациялайтын ерекшеліктерге бейімделу жеңіл жүреді.

А.В. Петровский дәлелдеуінше, эмоционалдық жақындасудың дәрежесі – бұл нағыз отбасындағы ерекше қасиет, және тура осындай деңгейде дамитын қасиетті басқа топтан елестету қиын. Ата-аналық махаббатты мысалға ала отырып, отбасылық қатынастың осы жағын сипаттағанда баланың әртүрлі және көп қырлы қылықтары жайлы айтылады. А.В. Петровский «Сондай-ақ, кез келген қылығы ата-анасына еліктейтіндей қатынасты тудырмайды. Керісінше, ашық формадағы ашуды шақырады. Осылайша апталап, айлап жалғасуы мүмкін. Бір қызығы, кумуляция жиі болмаған. А.В. Петровский бойынша сенім арқылы келетін ашу ағымдарын ата-ана махаббатының күшті мақтауы ғана қайтарады деген әсер қалады (А.В. Петровский, 1983б б. 196-197).

Э.Г. Эйдемиллер және В.В. Юстицкийдің пікірінше, психологиялық мәнінде ерлі-зайыптылар қатынасындағы симпатиялар әрекет болып табылады. Осы қатынаста эффект «фрустрацияның еруі». Симпатия қатынасы симпатия объектісіне (мысалы, жақсы көретін адамға) қызығушылықтың өсуінен туындайды. Бұл жерде маңыздысы көмек

көрсетуге құштарлығымен, бірге қуану немесе уайымдауымен байланысатын мейрімді қызығушылық, ол өз кезегінде үлкен екі жақты шынайлықты қалыптастырып, соған сәйкес эмпатияны өсіреді.

Жұптар қатынасының бірден бір түрі – **романтикалық махаббат**.

Бұл – қарқынды түрде дамиды және 90% өзара қатынастың үзілуімен қортындыланатын уайымдардың эмоционалдық қызбалығы бойынша интенсивті болуы.

Романтикалық махаббат – адамның биологиялық қажеттіліктерімен анықталатын аз түсінілетін қатынас.

Романтикалық махаббатқа тән сипат жұптың шынайы қасиеттерін проекциямен алмастыру болып табылады (жұптың басқасынан көргісі келетін қасиеттеріне алмастыру). Дәл осы шынайы және проекцияланған қасиеттердің арасындағы сәйкессіздіктер романтикалық қатынастардың жиі алшақтауының себебінен тұрады. Алшақтау төзбейтін сырқатты уайымдаумен, реніштермен, алдануды түйсінуімен және жұбы соның адресіне берілген сезімдерге лайықсыз деген сенімділіктермен қатар жүреді. Романтикалық махаббат қатынасындағы алшақтықтар жеткіншектік және жасөспірімдік өзіне қол салудың бірден бір маңызды себебі болып табылады. Романтикалық махаббаттағы қатынасты әшкерелеуіне қарамастан, осы тәжірибені уайымдаудың нәтижесінде адам есейіп, оның ішкі әлемі – жан жақты болады. Дәл осы жағдай «адамның уайым-қайғысын игілендіреді».

Романтикалық махаббаттағы қатынастардың динамикасы (Камерон-Бендлер., 1993) 7 кезекті кезеңдерден тұрады, әр кезеңдегі жұптардың эмоционалдық уайымы белгілі бір жағымды немесе жағымсыз көзқарастарға сәйкес келеді.

1. **Жұмылдыру** – екі жақты қызығушылықты вербальді емес белгілерімен алмастыру және қалыптастыру кезеңі. Бұл кезеңде жұптардың әрқайсысы басқаның мінез-құлқындағы сәйкестілік дәрежесін өзінің әсерлік критериймен тексеру. Егер демонстрацияланған мінез-құлық осы критерилермен қанағаттандырылса (интеллектуалдық, құрмет, жомарттық, сықақ сезім, беріктік және т.б.), онда сол адам тартымды деген шешім қабылданады. Сондықтанда жұптар жиі «фасадтық» (немесе қалаулы) мінез-құлықты демонстрациялайды, ал критерилер сәйкестігі жеткілікті түрде жеңіл болады. Дәл осы кезеңде қалаулы шынайылыққа айналады. Жұптардың эмоционалдық

уайымы айқын көрінетін жағымды эмоциялардың зонасында болады.

2. **Еліктегіштік** – бұл кезең жұптардың мінез-құлқы белгілі бір уақыт ішінде тартымдылық критериймен жауап берген жағдайда болады. Жұптар жиі кездесіп, тіпті бірге өмір сүріп, үйленіп алуы мүмкін. Жұптардың уайымы жағымды эмоциялар зонасында сәйкес келуі мүмкін. Бұл кезең жұптың қасиеттеріне, оның қажеттіліктері мен мүмкіндіктеріне қатысты иллюзияларға негізделген. Иллюзиялардан туындаған кейбір қатынастар жеткілікті түрде ұзаққа созылуы мүмкін, бірақ әдетте, қанағаттанбаушылықпен аяқталады.
3. **Үйреншікті** – үйреншіктіні уайымдау, қатынастағы жаналықты түйсінудің төмендеуі. Танданудың сыртқы сипаттары сапасының қалаулы сияқты қабылданады. Эмоциялар нейтралды зонаға сәйкес келеді.
4. **Күту** – бұл кезеңде жұптар еліктеуші адам қиялынан, шынайы бейнесінен туындаған, жұптардың мінез-құлқын бақылаудың нәтижесінде анықталған идеалды бейненің арасында айырмашылықтың бар екенін анықтай бастайтын қатынас кезеңі. Жұптар бір-бірінен мінез-құлығынан қаланбаған сәттерді аңдып, жағымсыз қалаулар тіркеледі. Мұндай қатаң қалаулар әсіресе жыныстық қатынастар жағында қалыптасады. Проекцияның орнына айқын шынайылықты көру пайда болады.
5. **Көңілі қалу** – бұл кезең барысында жұптар жағымсыз эмоцияларды жан жақты бастан кешеді – реніш, ашу, алданғанды сезіну. Бұл кезеңнің психологиялық мазмұны жұптардың жағымды бейнесінің жағымсызға тұрақты түрде трансформациялануы болып табылады. Бұл жерде ескеретін жайт, егер жұптардың қатынасы осы кезеңде дамыса, өз романдарының бастауын еске ала отырып, жағымды эмоцияларды бастан өткізуге және қалауға қаблетті, ал «барлығы бұрынғыдай болуы үшін» қатынас терапиясын жүргізген дұрыс; олай болмаған жағдайда терапияның еш мәні жоқ. Л. Камерон-Бендлердің (1993) жұптық қатынастар психотерапиясының мақсатқа бағыттылығындағы эмпирикалық критерилер осы.
6. **Шыңға жету** – бір немесе екі жұптада қатынастарының үзіліп, енді сақтап қалудың еш мәні жоқ екеніне сенімділік туындайтын кезең.

7. **Қатынастың үзілуі** – жұбын енді ешқашан көрмеуге бағытталған әрекеттері. Қатынастарын егжей-тегжейлі ойластыруда көбіне жұптардың біреуі басқасының кінәлі екеніне толық сенімді болады. Мұндай жұптар ары қарайда психологиялық тұрғыда тәжірибелерін қайталай береді. Кейбір жұптар қатынастарының бұзылғанына қарамастан бірге өмір сүруін жалғастыра береді. Олардың өмірі әдетте, келісілген үстіртін қарым-қатынаспен, тұрмыстық әнгімелермен шектеледі. Бұл жұптардың бәсеңдеген эмоциялары депрессивтік жағдайға және психосоматикалық сырқаттарға алып келеді. Жұптарды мұндай шешім қабылдауға мәжбүрлейтін себептер альтернативаның жоқтығы, жаңа қатынастардың осындай күй кешеді деген қорқыныш, балаларының алдындағы жауапкершілік және олардың алдындағы міндеттері болуы мүмкін.

Жұптар қатынасындағы манипуляция

Еркек пен әйелдің арасындағы сүйіспеншілік қатынастар – манипуляция үшін терең тамыр жаюдың салдары (Э.Шостром 1994). Әдеби туындыларда ондай үлгілер жеткілікті түрде көп ұсынылады. Манипулятор-еркек әйелдерді жыныстық жаулап алу объектісін көріп, өзінің намысын қол жеткізген жетістіктерінің санымен өлшейді. Сол кезде эмоцияналдығы мен тұлғалығынан айырылған құрбандарын есепке алмайды. Дегенмен «жаулау» сәтінде мұндай еркектің үрейі төмендеп, ол сол жағдайға жанадан талпына береді. Әйелдер манипуляциясының симметриялы нұсқасы, еркектерге «үстемдік» етуін өзінің сұлулығының арқасыда деп мойындайтын жағдай болып табылады. Оған еркектердің назарын аудартқан, еркектерді қоздырған ұнайды, ал әсер ету үрдісі уайымның мәнін іздестіруге мүмкіндік берсе, физикалық жақындасу сәтінде мүлдем қашақтайды не болмаса, мәнін жоғалтады. Эмоционалдық шың өзі құмартқан еркектен бас тартқанда туындайды.

Шострдың пікірінше, «донжуанизм» - адаммен жақын қатынасқа түсуден қорқумен байланысты күрделі невротикалық мәселе. Бұл мәселе балалық тәжірибедегі өзара қатынастың қолайсыз нәтижесі болуы мүмкін. Сондай-ақ ол кек алу әрекеті сияқты, алғашқы махаббаттың травмалық тәжірибесінің нәтижесінде болуы мүмкін. Осындай әрекеттің басқа психологиялық механизмі – әдетте балалық шақта ата-анасымен өзара қатынастың негізінде туындайтын, өзінің жеке басының құндылықтары, маңыздылығы жайлы сұрақтарға санасыз түрде жауап іздеу. Егер бала кезде жағымды жауап ала

алмаса, ол адамды қинап, оны санасыз түрде, әрі жеңе алмайтын әрекеттің мезі кылушылық формасына мәжбүрлейді.

3.4. Некенің психологиялық тұжырымдары

«Орыс тіліндегі этимологиялық сөздікте» (Фасмер М., 1964) «неке» сөзі төмендегі мағыналардан тұрады:

- «ерлі-зайыптылық»,
- «үйлену»,
- «той-томалақ»,
- «үйлену той».

Дегенмен бұл сөз орыс тілінде де, украин тілінде де халықтық болып табылмайды, яғни Фасмер мағынасы жағынан жақын «жегу» сөзін береді (Фасмер М., 1971). Осы сөздердің астарында некеге және біріккен, жеткілікті түрде ауыр жұмыс жайлы көзқарастарға қатысты патриархалдық бағдарлар бейнеленген.

С.И. Голодтың (1998) анықтауынша, «**Неке... бұл әлеуметтік бағдардың тарихи әртүрлі механизмдері... өмірдің үздіксіз жалғасуына бағытталған еркек пен әйелдің арасындағы жыныстық қатынас**».

К. Хорнидің некеге психоаналитикалық тұжырымдамасында моногамды некенің дау-дамайлары мен мәселелерін егжей-тегжейлі талданатын «Женская психология» (Хорни К., 1993) кітабында бірнеше мақалалар жазылған. Моногамды неке феноменінің өзінен Хорни адамзаттың таусылмайтын некеге түсу талпынысының арасындағы дау-дамайды қарастырады (Хорни К., 1993). Сәтсіздікке ұшырасада адамды қатынасқа не итермелейді? Хорнидің болжауынша, бұл балалық шақтағы Эдипов жағдайы, оның психологиялық мазмұны қарсы жыныстағы ата-анаға махаббаты және «өз бейнесінен» соны табуға талпынысы болып табылады. Эдипов талпынысы бозбалалық кезеңде жаңа күшті иемденеді, сондықтанда жұпты іздеу балалықты санасыз қалаудың күшті ықпалымен жүзеге асырылады. Жұбайы ретінде таңдаған адамы – бұл әрқашанда алмастыру, ата-ана фигурасының суррогты, сөзсіз көңіл қалу, өйткені Эдиповтардың қалауында неке мәңгілік институт болып табылады.

Хорни Жоғарғы-мен, Мен және Ол – тұлғалық құрылымның үш компонентінің қорғаныс механизмдері жұмысының ықпалымен болатын некенің әртүрлі метаморфоздарын талдайды. Сонымен қорқыныш инцестке шек қоюды бұзып, махаббат-жыныстық

қатынастың үйреншікті жақсы көру және достық қатынасына алмасуына алып келеді. Меннің қорғанысы некенің әртүрлі формаларын жокқа шығару арқылы көрініс берсе, Олдың қорғанысы жыныстық қатынастағы құрылымның бұзылуына алып келеді.

К.Юнг бойынша некенің психоаналитикалық тұжырымдамасы. Хорнидан ерекшелігі оның ойынша, **неке – тұлғалық құрылымға күрделі зақым келтіретін, немесе «невроз арқылы сыртқа шығаратын» балалық қалауды жандандыру тәсілі.** Карл Густав Юнг некеге жағымды көзқараста, және оны тұлғааралық қатынас ретінде қарастырады. Юнг «Брак как психологическое отношение» атты жұмысында некені ішкі қарама-қайшы феномен ретінде Хорни сияқты қарастырғанымен, сол қарама-қайшылықты басқа жағынан көреді.

Юнг бойынша, ол келесі көріністі береді, неке – психологиялық, яғни саналы, индивидуализациялан қатынас, бірақ ол тек «өмірдің ортаңғы кезіндегі дағдарыста» ғана күшіне ене алады. Некеге тұру жасы келгенде адам өзіне, басқаға саналы қатынасын, байланысын қалыптастыруға қаблетсіз; оның психикалық бастауы әлі бейсананың «тұңғығында» немесе «бұлыңғыр». Сондықтан жұп таңдау санасыз мотивтердің негізінде жүзеге асырылады.

К.Г. Юнг жастықтың бейсанадағы екі аспектісін талдайды:

- **Біріншіден,** жас адам ата-анасымен психологиялық байланыста болады

(бозбала анасымен, қыз бала әкесімен). Эдипов дау-дамайды түсінуде Юнг психоаналитикалық дәстүрге сенімді. Ішкі түсінбеушілік немесе шамалы түсінікті байланыс некелік жұпты таңдауға әсер етеді. Егер жас адам психологиялық тұрғыда анасына «адал» болғысы келсе, онда ол тұлғалық параметрлері, сыртқы келбеті, интеллектісі бойынша анасына жақын қызды табады. Бұл жағдайда адалдық мотивациясы оны гомосексуалдық қатынасқа ұшыратуы мүмкін. Егер ол анасының ықпалынан боағысы келсе, ол мықты, билік жүргізе алатын қызды таңдайды. Осы логика қыз балаларғада қатысты. Кез келген жағдайда таңдаудың терең негізі санасыз түрде және ата-ананың тұлғасына, Эдипов дау-дамайдың жасалу тәсіліне тәуелді болады.

- **Екіншіден,** бейсаналықтан бір-біріне ғашық жастардың арасында қалыптасатын өзара қатынастың маңыздылығы анықталады. Бұны Юнг – өзара қатынасты «айырамаушылық немесе бейсаналы тепе-теңдік» ретінде бейнелей отырып, жұпта өзіне ұқсас психикалық құрылым бар денен болжамға келеді. Бұл болжам субъективті түрде «толық

үйлесімділік», «ұлы бақыт», «толық шығармашылық» жағдай сияқты күй кешіп, балалық ғашықтық әрекеттерден көрінеді. «Бейсаналы тепе-теңдік» «адамдағы индивидуалдықты бәсеңдетеді» өйткені ол ұрпақ жалғаудың биологиялық инстинктіне негізделгендіктен Юнг поэтикалық тұрғыда «жеке емес тағдырдың өмірге араласуы» деп атады.

Бейсаналықтың психологиялыққа алмасуы өмірдің екінші жартысында кемелдік жасқа жеткенде басталады. Юнг өмірдің ортасындағы кезенді «максималды ашылу сәті», «толық өзіндік берілу» және «еріктің шамадан тыс күш жұмсауы» ретінде бейнелейді. Бұл шығармашылық жоғарлау индивидуалды өмірлік міндеттермен байланысты.

Өмірдің ортасы – бұл жасалған істің мәнін түсіну, өзінің бойындағы ерекшелігін түсіну сәті. Дау-дамай – жаңа түсініктің сөзсіз шарты. Өзіне қанағаттанбаудың себептері жиі жұбайына әсер етеді, соның нәтижесінде ерлі-зайыптылардың өзара қатынасында келеңсіздік орын алады.

Жұбайлар өмірінің ортасында әр түрлі жаста дағдарысты бастан кешіреді. Ол психологиялық дамудың екпінімен, «рухани тұлғаның көлемімен» байланысты. «Рухани тұлғаның көлемі» түсінігі Юнг бойынша белсендірілмеген, ол бейне мен жазба арқылы анықталады. Рухани тұлғаны жан жақты салыстыруға болады; бұл – жұбайының психологиялық қарапайым символикалық бейнесінен тұратын «сан кырлы уайымдардың үлкен потенциалы бар күрделі, жан жақты, мәселелік фигурасы».

Сондықтан некедегі ерлі-зайыптылар қатынасының арасынан асыраушы мен асыранды мәселелердің арасын бейнелеуге болады. Осы негізде анасы мен нәрестесінің арасындағы қатынасты бейнелеу үшін «симбиоз» түсінігін ескерген жөн. «Қарапайы фигура күрделенгенге ол үшін өте тар тым кішкентай бөлме сияқты әсер етеді. Күрделенген фигура керісінше қарапайым көп бөлмені және тым үлкен бос орынды ұсынады, сондықтан соңғысы өз орнының қайда екенін мүлде білмейді» (Юнг К.Г., 1996).

Сонымен қатар Асыранды толығымен некеге беріледі, ал Асыраушы осы өзара қатынаста өзінің қажеттіліктерін қанағаттандырмайды, сондықтан оның бір бөлігі некеден тыс болады. Екі жұптыда рухани дамыту және саналы психологиялық қатынасқа қаблеттерін қалыптастыру арқылы мәселені оңтайлы шешуге болады. Ерлі-зайыптылардың әрқайсысынан басқасына қажетті қасиеттер

бойынан табылады. Асыраушының дағдарыс күйін кешуінің нәтижесінде өзінен қорған іздеуге қаблет және күрделілік пайда болады, ал Асыранды – «қарапайымдылықтың сенімді күшін иеленеді».

Юнгтың болжауынша, дамудың бұл түріне барлығы қаблетті бола бермейді: некедегі өзара қатынастың бір бөлігі рухани денсаулыққа нұқсан келтірместен биологиялық міндетті атқару шеңберінде қалса, қалған бөлігі – «ұрыс-керіс, ажырасу, екі жақта жүру сияқты некедегі келеңсіздіктермен» әлек болады; некедегі рухани дамуға барлығының қолы жете бермейді.

К. Роджерстің некеге гуманистік тұжырымдамасы.

Карл Роджерстің пайымдауынша, неке – бұл адамзат қатынасындағы ұзақта, қарқындысы, сондықтан ол үнемі өсіп, дамып отырады (Фрейджер Р., Фейдимен Д., 2002).

Роджерс бойынша некеге басқа адамзат үшін маңыздылардың барлық сипаты тән, мысалы, топтың тұлғалық өсетін мүшелерінің және дәрігер мен пациенттің арасында қалыптасады. Сәтті некелер өзінің жеке тәжірибесіне конгруэтті (сәйкес келетін), «құндылық шарттарына» аса бағаламайтын және басқаларды шынайы қабылдайтын адамдардың арасында жүзеге асырылады.

К. Роджерстің (1997) некелік қатынастарды талдауы тұлға теориясының негізгі түсініктерінен қалыптасып, зейінін оларды «арнайы келісім» деп атай отырып, өзара қатынастың психологиялық аспектісіне ғана аударады.

К. Роджерс некенің маңызды төрт сипатын бейнелейді:

1. Неке – бұл сапасы жұптардың үздіксіз күш жұмсауын талап ететін, уақытша динамикадан тұратын өзара қатынас. Сондай-ақ, некеде жұптардың жеке сияқты ортақ мақсаттарыда болады.
2. Өзара қатынас қалыпты дамуы үшін жағымды және жағымсыз сезімдердің еркін көрінісі қажет. Бұл жерде әңгіме тек «жұптарды шығару» жайында емес, жұбайына қамқорлық көрсету сезімінің туындауы жайында. **Сезімнің еркін көрінуі – бұл жұбайындағы сезімнің ашық бейнеленуіне жауап ретінде туындайтын реакцияны қабылдауға батылдық.**
3. **Ашық өзара қатынасты қалыптастырудың бірден бір шарты рөлдік әрекеттен бас тартып, басқалардың пікіріне қосылу болып табылады.** Роджерстің ойынша көптеген

жұптар ата-аналарының пікірімен немесе әлеуметтік бейнесі бойынша өмір сүруге тырысып, күйзеліске ұшырайды.

4. **Некедегі жұптардың индивидуалды мақсаты** – өз табиғатын қабылдауға және анықтауға талпыныс, жұптың тұлғалық дамуында өз жолымен жүруіне көмек көрсету.

Ерлі-зайыптылық өзара қатынастар – ересек адамның физиологиялықтан өзіндік белсенділікке дейінгі диапазондағы қажеттіліктерін толық қанағаттандыратын ұзақ диадалық өзара қатынас.

Бір-бірінің қажеттіліктері неғұрлым толық қанағаттандырылса, соғұрлым некеден ләззат алуыда сезіледі. Өзіндік белсенділік пен трансценденция қажеттіліктері неғұрлым екі жақты қанағаттандырылса, неке альтруистік әрекетте құрылса, неке сәтті болып саналады (Антонов А.И., 1998). Некені зерттеушілердің мәліметі бойынша ерлі-зайыптылық қатынастар – ересек адам үшін ең маңызды және ең қолдаушы қатынас.

Ерлі-зайыптылар қатынасының эмоциялары.

Некенің әлеуметтік үлгілері – ерлі-зайыптылар қатынасының «фасадтық картинасы». Үйленген адамдар жақыннан немесе тым жеке арақашықтық жағдайында, екі тұлға қарама-қарсы келіп қалғанда немесе бір-біріне өтірік айтқанда заңдастырылған интимді шеңберде өмір сүреді. Мұндай өзара қатынас «жақындасу-автономияның» қалыпты циклінің бұзып, тұлғаның автономиялық сияқты жақындасу құқығында ығыстыруы мүмкін, өйткені жалғасуы мен тереңдігі соған ғана тән. Ендеше, ерлі-зайыптылар жеткілікті түрде қатты уайымдайтын екі полярлық сезімдер – бұл ерлі-зайыптылар қатынасының бірнеше формасы мен бейнесінен тұратын махаббат пен агрессивтілік. Ерлі-зайыптылар өмірінің жеке кезеңдерінде сол немесе басқа жағымсыз және жағымды эмоциялардың көрініс беретіні белгілі. Э.Шостром ерлі-зайыптылар өміріндегі эмоциялардың жағымды полюсын келесі уайымдармен бейнелейді:

- **Эмпатия** ерлі-зайыптылардағы бірінші және ең кең таралған махаббаттың формасы – ерлі-зайыптылардың бойынан табылмайтын құштарлық, немесе сөзсіз қамқорлық көрсету қатынасы.
- **Достық** басқа тұлғаның бойындағы құндылықтарын мойындауға, оның автономиялығы мен индивидуалдығын құрметтеуге негізделген.

- **Эрос** – романтикалық құрылымдық махаббат, ол жыныстық қалау мен ерекше сезімге негізделген.
- **Альтруизм** сияқты, аяушылық пен жанашу.
- **Өзіне деген махаббат** – өз құндылықтарын бағалай білу іскерлігі, жеке басының қажеттіліктерін асыра сілтемеу және ығысу жоғары болғанда «жокты» айту.

«Ерлі-зайыптылар арасында бір-біріне ауыртпалық тигізуге толық құқылы» (Шостром Э., 1994); жағымды полюс сақталып тұруы үшін баланстың болғаны маңызды.

Жағымсыз полюс келесі эмоциялардан тұрады:

- **Ашу** – қатынастағы қамқорлық пен күшті ықыласқа негізделгендіктен, ерлі-зайыптылар өміріндегі құрметті эмоция. Шостром Ф.Перлзге сүйене отырып, ашу тікелей байланысқа және өз сезімдерін ашық көрсету үшін тамаша мүмкіндік береді деп жазады. «Арасында ашуға берілу – ендеше жақсы көру және байланысты қалау».
- **Кінә** – қандайда бір әрекет үшін өзін жазғыру сезімі; бұл жерде жалғандық көп болады.
- **Реніш** – кек алу жасырылып жатқан эмоция.
- **Жеккөру** – сарказм мен үндемей қалудан тұратын суып қалған өшпенділік. Жеккөрушілік – ысырапшыл эмоция, ол адамды іштей құртып тынады; жеккөрушілікті ұзақ бойында сақтау психосоматикалық сырқатқа алып келеді. Өзіңді жеккөрушілік сезімімен құртпас үшін оны ашуға алмастыру керек.
- **Сыншылдық** – қорқақ ұстаным, өйткені ол байланыс орнатпайды, қатынасты анықтамайды; Шостромның пікірінше, ашуға алмасуы қажет.
- **Жұбайын арақашықтықтан ұстау, күтім** – оны бақылауда ұстау тәсілі, жағдайды анықтауға қолғабыс ету.
- **Байыпсыздық** – ерлі-зайыптылардың қатынасын бұзатындай қандайда бір қатынастың болмауы, мәнін жоғалтқан жағдайда психотерапевтикалық көмек көрсету.
- **Ерлі-зайыптылар қатынасын тұрақтандырудың заңдылықтары.** Некедегі эмоционалдық қатынастардың динамикасын зерттеуші авторлардың жазуынша, ерлі-зайыптылық бастауындағы айқын эмоционалды қатынастар дәстүрлі серіктестік, достық қатынаспен, туыстық сезіммен алмастырылады. (Гозман Л.Я., 1987., Хорни К., 1993).

3.5. Неке модельдері

Мамандардың (Бодалев А.А., Столин В.В. 1989) отбасы жөніндегі жұмыстарының практикалық тәжірибесінде отбасын құрушы, ерлі-зайыптылар өздері туып өскен өз отбастарында санасыз түрде отбасы модельдерін жандандырады деп айтқан З.Фрейд пен А.Адлердің жаңа идеяларын дәлелдейді.

Ата-аналық модельдер Фрейдтің психоаналитикалық теориясына сәйкес келеді.

Идентификация механизмі жұмысының барысында бала ата-анасымен өз жынысын ұқсастырып, оның пікірлерімен, өмір барысында сақталатын қасиеттер мен мінез-құлықтар реакцияларын пайдаланады. Қарсы жыныстағы ата-ананың бейнесі жұбайын таңдауын анықтайды. Егер осы тәжірибе ата-ана отбасында жағымды болса, ерлі-зайыптылар үйлесімді жетістікке жетуі үшін негіз туындайды. Егер ол жағымсыз болса, онда бала есейе келе өзіне ұқсамайтын жұпты іздестіреді, дегенмен бұл таңдау ішкі сенімсіздік пен дау-дамайдың қайнар көзі болып табылады. Ата-ана отбасының модельдері көп жағдайда өзінің отбасын анықтайды: мысалы, егер жас адам балалыққа негізделген отбасында өссе, ол өз отбасында отбасының дәл сол типін жандандырады.

Ағалы-інілі жүйедегі өзара қатынастың тәжірибесіне негізделген модель (ағасының немесе апайының үлгісі) А.Адлердің идеясына сәйкес құрастырылған, яғни ерлі-зайыптылардың тұрақтылығы үшін жұптар міндетті түрде ағасымен және апайымен өзара қатынас тәжірибесін жандандыруы қажет (сиблингтік ұстаным тәжірибесі). Бұл жерде әңгіме серіктестік, лидерлік, билік, жауапкершілік, қамқорлық, тәуелділік және басқа тәжірибелер жайында болып отыр.

Комплементарлы неке дегеніміз ерлі-зайыптылардың сиблингтік ұстанымы өзара толықтырушы болып табылатын неке. Мысалы, сиблингтік ұстанымды ұстанатын әйел «інілерінің апайы» сиблингтік ұстанымды ұстанатын еркекке «апайларының кіші інісіне» күйеуге шықса, ондай неке комплементарлы болады, өйткені інілерінің апайы оларға қамқор болып, шешім қабылдап, өзіне жауапкершілік алып үйреніп қалған, ал оның сүйіктісі өзіне жауапкершілікті алмауға, үнемі қамқорлықта болуға үйренген. Олардың тәжірибесі екі жақты толықтырылып отырады, олар билікке таласпайды, ондай неке сәтті болады.

Жартылай комплементарлы неке – ағалы-інілі жүйесінде әртүрлі тәжірибені бастан өткізген еркек пен әйелдің арасындағы неке: мысалы, үлкен және кіші ағасы бар ортаншы қыз бала, ал сүйіктісі апайының үлкен немесе кіші інісі ұстанымын ұстанса, тәжірибені жартылай толықтырушы жұп болады.

Комплементарлы емес неке – сиблингтік ұстаным туу ретімен сәйкес келетін неке: мысалы, інілерінің үлкен ағасы және сінділерінің үлкен апайы тәжірибелері бірдей болғанымен, қарсы жынысты құрдастарымен тығыз өзара әрекетте тәжірибесі болмайды. Мұндай адамдар билік үшін күресіп, екі жақты бейімделуге ұзақ уақыт жоғалтады. Әрине олардың некесі сәтті болуы мүмкін, бірақ олар ерлі-зайыптылы болып келеді.

3.6. Ата-ана отбасындағы балалық тәжірибе және оның өз отбасына ықпалы

Ата-ана отбасындағы балалық тәжірибе болашақ ерлі-зайыптылардың өзара қатынасының бағдарына, бала тәрбиесіне, өз отбасындағы туған туыстарымен қатынасына маңызды түрде әсер етеді. Осы әсерлерге толық түрде талдау жасаған – калыпты психотерапияның авторы Н. Пезешкиан (1993) болды.

Н. Пезешкиан осындай әсерлер болып жатқан **психикалық сфераны 3-ке** бөледі:

- Стресске әсерлену тәсілі;
 - Эмоционалдық және мінез-құлықтық нормалар;
 - Әлеуметтік және отбасылық қатынастар.
- Стресске әсерлену тәсілі.

Н. Пезешкиан Стресске әсерленуді қолайлы 4 тәсілге бөледі.

- **Дененің реакциялары немесе дененің жауабы**, стресске және кең ауқымдағы психосомантикалық сырқат спектріне жауап ретінде белгілі бір тәжірибені уайымдаудан тұратын отбасы эзилдерімен байланысты және отбасы дәстүрлерінен тұратын әртүрлі жағдайларды (ұйқы, шамадан тыс тойымдылық, аштық) бастан кешуге деген талпыныстан көрініс береді.
- **Стресстік күшті босатудың формасы** болып саналатын іс-әрекет.
- Н. Пезешкиан **стресті босатудың екі жолын** айқындайды - іс-әрекет арқылы («жұмысқа қашу») және жетістікпен байланысты күштеуден құтылуға талпыныс («жетістік зоомбылығынан қашу»).

- **Байланыстар сферасы** екі жақты бейне бойынша пайдаланылуы мүмкін: максималды қарқынды қарым-қатынасқа талпыну және жалғыздыққа берілу сияқты.
- **Қиял** – белгілі бір жағдайларда шынайы әрекетті алмастыратын және стрестік күштің төмендеуіне алып келетін символикалық әрекеттер.

Эмоционалдық және мінез-құлықтық нормалар – уайымдау мен мінез-құлықтың эталондары жайлы көріністер.

Н. Пезешкиан махаббаттың эмоционалдық нормаларына сенім, үміт, төзімділік, басқаға назар аудара білу қаблетін, басқамен терең жақындасу, жыныстық, діни қатынасқа түсуді жатқызады. Тұлғаның бұл сипаттары ұқсас жағдай болмаған сәтте ата-анасына, ағасына және апайына ұқсау жолымен қалыптасады. Дәл осы тәжірибеден біздің білетініміз, мысалы, сенім дегеніміз не, сондықтан осы тәжірибе индивидуалды болып келеді, адамдар оны түрліше жақсы көріп, сенеді және үміттенеді т.б. Мінез-құлықтық нормаларға пунктуалдық, тазалық, ұқыптылық, тыңдау, сыпайлық, шынайылық, әділеттілік, тырысушылық, адалдық, сенімділік, жауапкершілік дағдыларын жатқызады.

Н. Пезешкиан **ерлі-зайыптылар базалық дау-дамайларын** эмоционалдық нормадағы уайымдардың сәйкес келмеуін айтса, **белсенді дау-дамайлар** – мінез-құлықтағы сәйкес келмеушілік.

Дау-дамайдың бірінші нұсқасы терапевтикалық жұмыс үшін аса күрделі, екіншісі – көбіне жеңілдікке беріледі.

Әлеуметтік және отбасылық қатынастар.

Отбасындағы бала тәжірибесінің негізінде адамның аса маңызды әлеуметтік сипаттары қалыптасады.

Сенім, өзін-өзі бағалау, Мен-тұжырымдамасы сияқты тұлғалық сипаттар ата-ананың, ағалары мен апайларының («Мен-әлем») балаға бағыттаған қатынасының негізінде жинақталады. Ерлі-зайыптылық қатынас жайлы көзқарастар балада ерлі-зайыптылар диадасындағы оның ата-анасының әрекетін бақылау арқылы жинақталса, ал кең көлемдегі әлеуметтік байланысқа дайындығы – отбасы мүшелерінің әлеуметтік байланыстарды бақылауынан («Біз-әлем») пайда болады. Әлеммен қатынасы (өмірдің мәні жайлы көзқарастары, әлемдік көзқарас, діншілдік) өзінің отбасылық тәжірибесінің негізінде қалыптасады.

Ерлі-зайыптылықтың бастауы бейімделу үрдісімен байланысты, өйткені ерлі-зайыптылардың әрқайсысы өзара қатынасқа өз

көзқарастары мен өз тәжірибелерін алып келеді. Әр ерлі-зайыптылар үшін бейімделудің мәні жаңа қатынас «күру» ата-ана отбасындағы тәжірибенің бір бөлігінен бас тарту мақсатында кіріктіріледі.

4 Бөлім. Бала-ата-аналық қатынастар психологиясы

Ата-ана-бала өсі бойынша психологиялық қатынастар тарихи мәтіндердің мазмұнын талдау әдісін пайдалана отырып, психоанализ тұрғысында Л. Демозо (2000) құрастырған тарихи динамикасы бар. Бала-ата-аналық қатынастың тарихи типологиясын топтастырудың негізі балаға билік жүргізуден, жеке меншіктік қатынастан бас тартып, ата-аналық үрейді жеңу қаблетін қалыптастырып, баланың қажеттіліктерін қанағаттандыру және тану болып табылады.

Балаға қатынас жасаудың стильдері:

- Инфантицидтік – бала өлімі, жәбірлеу (б.э.д. антикалық IV ғасырда).
- Тастанды – баланы бейтаныс отбасына, шіркеуге және асырап алушыларға береді (IV-XVII ғғ.).
- Жабыса кету – бала ата-анасына жақын болады, оның мінез-құлқы қатаң регламентацияланып, ішкі әлемді бақылайды (XVIII ғ.).
- Әлеуметтендіруші – ата-ананың күші баланы еркін өмірге дайындауға, мінез-құлықты қалыптастыруға бағытталған; олар үшін бала – тәрбиелеу мен оқытудың объектісі (XIX –XX ғасырдың басы).
- Көмек көрсетуші – ата-ана баланың икемділіктері мен қаблеттерін ескере отырып индивидуалдық дамуын қамтамасыз етуге, эмоционалдық байланыс орнатуға тырысады (XX ғасырдың ортасы).

Перинаталды психология

Психологияда кеңінен қолданылатын «перинаталдық» терминнің медициналық маңызымен ерекшеленеді.

Медицинада перинаталдық дегеніміз 28 апталық құрсақ дамуының 7-10 күндік постнаталды даму кезеңіне дейінгіні айтады.

Перинаталдық психологияда ұрықтанудан бастап, нәресте бекуінің сенімді қалыптасу кезеңіне дейінгі даму кезеңдерін, адамзат өмірінің кеш кезеңдеріндегі даму бұзылыстарының салдарын зерттейді. Ұрықтану кезеңінде ұрықтанудың конструктивтік және деструктивтік талдауларына ерекше назар аударылады. Жүктілік кезеңін талдау балалы болуды күтіп жүрген әйелдің уайымдарын типологиялауға,

және осыған сәйкес психотерапевтикалық жұмыстарды құруға мүмкіндік береді.

И.В. Добряковтың (2003) пайымдауынша, **жүкті әйелдердің гестациялық (лат. тіл. ауд. Gestation – жүктілік) доминанталардың психологиялық компоненті ретінде бөлінетін уайымдаудың типтерін бейнелейді:**

- Оптималды тип;
- Жүктілікке жеткіліксіз зейін қоюмен байланысты (доминанта оқуда, карьерада немесе басқа істермен айналысуда) гипогестагностикалық тип;
- Эйфорикалық тип;
- Үрейлі тип;
- Депрессивтік тип.

Жүктілікті уайымдау типі аналық әрекетпен тығыз байланысты.

Босану травмасы – психоанализде О. Ранк және С. Грофф бейнелеген, босанумен байланысты кезең.

Постнаталдық кезең – пренаталдық дамудың өткен кезеңдерімен байланысатын сенсорлы-перцептивті даму мен құштарлық қатынасы қалыптаса бастағандағы кезең.

4.2. Аналық және әкелік психологиясы

Репродуктивтік мінез-құлық мәселесі деңгейінің төмендеуі кең көлемде алданған, депопуляция жайлы мәліметтерде келтірілген – тұрғындар санының критикалық тұрғыда азаюы. Осыған байланысты репродуктивтік мінез-құлықтың психологиялық заңдылықтарының мәнін зерттеу қарқынды өсуде.

Репродуктивтік мінез-құлық – бұл баланың туылуымен байланысты мінез-құлықтар.

Ол жасқа негізделген физиологиялық құрылымнан, репродуктивтік мінез-құлықтың құрамдық-әлеуметтік, мәдени (әлеуметтік), фертильді (ұрпақты жалғастырудың физикалық қаблеттілігі) нормаларын, денсаулықты сипаттаудан; қажеттіліктерді, мотивтерді, идеалды бейнелер мен әрекеттерді алға тартатын психологиялық құрылымнан тұрады.

Репродуктивтік мінез-құлықтың басты қозғаушы күші ерлі-зайыптылық және жыныстық қажеттілікке тәуелсіз балалы болудың психологиялық қажеттілігі болып табылады.

Репродуктивтік мінез-құлықтың мотивтері бала туылған сәттен қол жеткізілетін жеке мақсаттар - өзін-өзі белсендіру, әлеуметтік

маңыздылық, рөлдік айқындылық; бала өмірдің мәні, жұптық қатынастағы манипуляциялық тәсіл, махаббат объектісіндегі қажеттілік ретінде қарастырылады.

Баланың идеалдық бейнесі субъективтік бейнелерге айналады да, репродуктивтік мінез-құлыққа ықпал етеді. Шынайы репродуктивтік мінез-құлықтар ерлі-зайыпты жұптардың (әйелдер) өмірлік әлеуметтік контексттерімен анықталады: қамтамасыз ету, қорғану және репродуктивтік қажеттіліктердің орнымен, өмірлік қажеттіліктер мен тұлғалық мотивтердің өмірлік жүйесіндегі мотивтермен.

Ең маңызды деген отбасылық қатынастар – бұл ерте баланаалық қатынастар. Олар нәрестенің, баланың, ересектің ары қарайғы психикалық дамуы үшін матрица құрады.

Онтогенездің ерте кезеңдерінде ана мен сәби бөлінбейді, олар бір тұтас психикалық ағзаны бейнелейді, ал олардың қатынастары симбиотикалық болып табылады.

Баланың өсуіне қарай симбиоздың физикалық және психикалық қатынастары өзгереді: олар алшақтай бастайды, бала автономды болуды үйренеді, және симбиоздың қатынасында когнитивтік құрамдық күшпен ерекшеленетін психологиялық қатынастармен алмастырылады.

Сәбидің психикалық өмірі толығымен аналық қамқорға тәуелді. Сонымен қатар баланың жанынан бір елі кетпейтін кез келген адам «ана» бола алады, - әке, апа және басқалар., бірақ ол тек бір ғана адам болу керек.

Күнделікті қамқорлық танытушы бір «объект» - қалыпты сәбиліктің міндетті шарты.

Бала өмірінің бірінші жылындағы кезеңді жиі довербалды балалық деп атайды, сәби жинақтайтын тәжірибе сөзсіз эмоционалдық тәжірибе болып табылады, ол вербалданбайды (сөздік белгілерге аударылмайды), яғни санасыз күйде қала отырып, ересек адамның әлемдік түйсінуіне ерекше ықпал етеді.

Аналық мінез-құлықтың мазмұнын аналардың баланың психикалық дамуына жинаған байлығы ретінде бейнелеуге болады.

Базальдік сенім – қамқорлық күшті болғанда нәрестенің бастан өткізген уайымдарын қолаулы ағзалық тәжірибелерді бейнелеу үшін Э.Эриксон (1996) енгізген термин. Қамқорлықтың астарында анасының өз баласының белсенді қажеттіліктерін дұрыс анықтау және дәл соны қанағаттандыру (мысалы, нәресте психикалық байланысты қажетсінесе, оны емізбей тек сол қажеттілігін қанағаттандырса; нәрестеде

ересектердің тамақтану әрекетімен байланысты тамақ-үрей механизміне сәйкес қалыптасады) қаблеттері жатыр.

Ананың нәрестесінің белсенді қажеттіліктерін табу қаблеті тікелей оның интуициясына немесе нәрестемен идентификациялануды қалауымен (яғни регрестен өту) және «нутронмды сезінуімен» байланысты. Анасының сол жағдайда қабылдайтын шешімі рационалданбайды, демек, оның бұл әрекетті нәліктен жиі жасайтынын түсінбейді, бірақ оның айтқаны үнемі дұрыс болады.

Нәрестемен идентификациялануға қаблеті базалық сенімнің қалыптасуына және болмауына байланысты, және ол оңай бұзылады. Д.В. Винникоттың (1998) жазуынша ол педиатрлармен байланысқа түскенде бұзылады, өйткені баланы күтуде рационалистік және индивидуализацияланбағаннан болады.

Өзіндік психикалық тұтастық уайымының туындауына негізделген денелік тұтастықты уайымдау «холдинг» тәжірибесінен қалыптасады (ағылш. тіл. hold – ұстау) (Д.В. Винникотт 1998), ананың баласын ұстауына, ол нәрестесіне «тері-тері» физикалық байланыстың сапасына қарай болады. Винникоттың ойынша «холдинг» тәжірибесі нашар есейіп келе жатқан адамдарда түрлі тұлғалық диссоциациялы формалардан қиналады, олардың медитация барысындағы денеге бағытталған бейнелер тұтастық қасиеттерден тұрмайды.

Нәрестенің ым-ишарасы мен қозғалыстарын басқаруы, өз денесін меңгеру тәжірибесінің негізінде ерікті түйсіну, яғни сезім пайда болады, ендеше оның күші нәтижеге тәуелді (қозғалыс); бұл тәжірибе анасымен денелік байланыстың негізінде туындап, ерікті психикалық қызметтің негізі болады.

Синхронизация болашақ коммуникативтік дағдылардың негізі ретінде

Жақсы тәжірибелік байланыс кезінде ана нәрестенің белсенді болатын кезеңін, пассивті жағдайы мен шаршау кезеңдерін анықтауға қаблетті. Коммуникацияны бала жағдайымен синхронизациялау іскерлігі нәрестеге позитивті коммуникация тәжірибесін береді, ананың нәрестесінің мүмкіндіктеріне ұзақ таңданатын байланысты жалғастыруға талпынысы Винникотт бойынша **коммуникативтік сәтсіздік** ретінде түсіндіріледі. Бұл идеялар ананың нәрестесімен өзара әрекетін бейнетаспамен талдаудың негізінде туындаған.

Нәрестенің когнитивті дамуы анасының мінез-құлқына байланысты. Ағылшын психоаналитигі ананың танымдық қызметтерге

енгізген еңбегін бейнелеу үшін «контейнерлеу тұжырымдамасын» енгізді.

Ананың нәрестесімен коммуникациясының үзінділерін бақылай отырып (бейнетаспа бойынша), келесі сипаттардың қайталанушы байланысын байқады: нәрестенің ым-ишарасы мен вокализациясынан анасы оған қарап (бетпе-бет байланысқа түсу) оның жағдайын қабылдағанда, оны ересек тілге айналдырғанда, балаға белгілі бір сөздерді вербалды коммуникациямен қайтарғанда бейнеленген. Бионның ойынша, аморфтық жағдайларды аударудағы үрдіс нәрестенің вербалды, таңбалы, формалары балаға өз жағдайын рефлекциялап үйренуге және олардың сөздік эквиваленттерін меңгеруіне, ары қарай олардың сөзінің көмегі арқылы бейнелеуге мүмкіндік береді. Кейінірек бұл үрдіс тек нәрестенің ғана жағдайын емес, сыртқы әлемінде объектілерін жаулайды. Демек, жолсерігі ана болып табылатын танымдық үрдістер жүзеге асырылады. Бионның пікірінше, толыққанды адамның психикалық дамуы мүмкін болатын «бірлескен» адамдарға арналған байланыстармен мүмкін болады (Поршенко А.П., Романов И.Ю., 1998).

Ананың психологиялық жұмысының нәтижесі – нәресте өмірінің 7-ші айында қалыптасатын психикалық жаңа білім берудің – **құштарлық қатынасы.**

Құштарлық теориясын ағылшын психиатрі Джон Болуби өңдеді, өмірлік түрлі жағдайларға байланысты анасының қамқорынан тысқары қалған балалар.

М. Энсворт 12-15 айға дейінгі кішкентай балаларда құштарлықты өлшеудің деңгейі үшін эксперименталды процедураны өңдей отырып, жағдаятты келтіреді, яғни кішкентай бала 3-минуттық «өмірлік сынақтан» өтеді: анасының күтімі, жалғыз ойнау, бейтаныспен байланысқа түсу, анасына оралу. Экспериментте баланың вербалды және вербалды емес мінез-құлықтары егжей-тегжейлі тіркелген.

Алынған нәтижелерге сүйене отырып Эйнсворт құштарлықтың 4 түрін бейнелеген (Калмыкова Е.С., Падун М.А., 2002).

1. **Сенімді құштарлық.** Бала анасын сенімді тіреу ретінде пайдалана отырып, айналаны зерттеуге дайындығын демонстрациялайды: айырылуға жауап ретінде мұңаю белгілерін көрсетеді; анасы қайтып оралғанда оны күлкісімен белсенді түрде қошеметтейді; егер жабырқаулы болса, онда анасымен байланысқа түсуге талпынады; науқымын басқаннан кейін зерттенушілік іс-әрекетін одан әрі жалғастырады.

2. **Қашқактаушы құштарлық.** Бұл баланың қоршаған жағдайды белсенді зерттейтін кезеңдегі мінез-құлқы: анасы кетіп бара жатқанда минималды түрде зейін қояды, ол оралғанда қашқактаумен көрсетеді, ойыншықтарына баруға талпынады, теріс айналады.

3. **Амбиваленттік құштарлық.** Бала анасы кетіп бара жатқанда дистресс көрсетеді, ойынға, мекемеге алданбайды; анасы оралғанда онымен байланысқа түсу мен шеттетудің арасында құбылады, байланыс орнату үшін тым көңілі бұзылыңқы немесе өте пассивті, анасынан ләззат ала алмайды.

4. **Дезұйымдастырылған құштарлық.** Бала құштарлығын демонстрацияламайды, оның әрекеті іштей құпталған, сыртқа еш мақсатсыз көрінуі мүмкін.

Р.Ж. Мухамедрахимов (1998), шетелдік оқулықтардағы талдауды ескере отырып, қауіпсіз құштарлық қалыптасатын келесі құрастырушы ата-аналық мінез-құлықтарды бейнелейді.

- Сензитивтілік,
- Синхрондылық,
- Екі жақтылық,
- Жылулық,
- Жұмсақтық,
- Қолдау.

Сенімді (қауіпсіз) құштарлық түсінігінің шеңберінде құрылымдық интервьюдің көмегімен ересек адамдарға зерттеу жүргізілді.

Алынған нәтижелердің негізінде ерте құштарлық пен ересек адамдардың өзі жайлы, өз ата-аналарының және адамзат өмірінің маңызды аспектілерін талдау тәжірибелерінің арасындағы сәйкестіктер байқалды. Ерте құштарлықтың тәжірибесі ересектің психикалық травмаға тұрақтылығына әсер етеді (Калмыкова Е.С., Комисарова С.А. және басқалар 2002). Балалар үйіндегі балалар қауіпсіз құштарлығы бар отбасындағы балалардың көрсеткіштерінен маңызды түрде ерекшеленеді (Авдеева Н.Н., Хаймовская Н.А., 1999).

Ананың баласының психикалық дамуына қосқан үлесі әрине, ересек жастағы балалар үшін де маңызды. Дәретханалық мінез-құлық тренинг кезеңінде (Бодалев А.А., Столин В.В. 1989) және Эдип кешенінің өту кезеңінің ықпалын талдауда аналық мінез-құлықтардың топтамасы жүзеге асырылады.

Аналық мінез-құлықты қалыптастыру.

Аналық дамудың маңызды онтогенетикалық факторлары:

- Қыз баланың өз анасымен өзара әрекетінің позитивті эмоционалдық тәжірибесі,
- Аналық үлгінің отбасылық ерекшеліктері,
- Нәрестемен өзара әрекеттің балалық салдарының тәжірибесі (Филиппова Г.Г., 1999).

Тағы бір маңызды рөлді мәдени жолдау деп аталатын қыз бала алатын маңызды аналық латенттік кезең атқарады. Ондай жолдауларға әрине, ертегілер мен ойыншықтар жатады. Ертегілердің аналық мінез-құлықтары көрінетін бейнелерден (анасы, ерте қайтыс болатын, ал орнына алмастырушы мейірімді періште фигуралары қалады) және антибейнелерден (өгей шеше, жалмауыз кемпір, сиқыршы) тұрады, сонымен қатар антибейнелер айқын, нақты эмоционалды берілген. Ойыншықтар өзінше мінез-құлықтың мәдени бөлімдерін құрайды (матрешка – аналық мінез-құлық метафоралары). Қазіргі ертегілер мен ойыншықтар (Барби) аналық мінез-құлыққа қатысты шағын мәдени жолдаулардан тұрады.

Аналық постнатальді депрессия – анасында нәрестесі туылғаннан кейін туындайтын психикалық бұзылыстар.

Бұл қазіргі аналық зерттеулердің сол сәттегі ауруға әсер ететін психологиялық факторларды анықтауға талпыныстар жасалатын бірден бір бағыт. Мәліметтерден алынған отбасы тарапынан эмоционалдық қолдау деңгейлерінің төмендеуі, ерлі-зайыптылық қатынастарды қолдау деңгейінің төмендеуі, практикалық істер мен қаржылық мәселелерде көмектің болмауы сияқты сипаттамалар депрессияға және аналық қамқорлық сапасының төмендеуіне алып келетін психологиялық, әлеуметтік контекстерді қалыптастырады (Rodrigues et al, 2003).

Аналық депрессия анасы шын жоқ болған жағдайда айқын, ал аналық бас тарту немесе ананың бала үшін эмоционалды қол жетімсіздігінің нәтижесі ретінде жасырын болып қалады. Сол және басқада формалар «баланың кездейсоқ бесіктегі өлімінің феномен» деген атауға ие болған баланың басынан аяғына дейінгі физикалық және психикалық жағдайының жағымсыз ықпалы.

Баланың ауруханада ұзақ уақыт ем алуы госпитальдік синдромға, аналық депривацияның нұсқауына алып келеді. Салдардың салмағы жасқа және алшақтықтың жалғасына байланысты.

Аналық депривацияның ерте айқындалу жағдайы:

- Психопатологиялық сипаттардан,

- Баланың интеллектуалдық дамуының бірден артта қалуынан,
- Агрессивтік жауапқа жоғарғы дайындығынан,
- Мінез-құлық бақылауының төмендігінен,
- Эмоционалдық жауабы және тұлғааралық қатынасқа түсуге қаблетсіздігі,
- әлеуметтену деңгейінің төмендігі,
- антиәлеуметтік мінез-құлыққа тенденциясы,
- карама-қайшы әрекеттерді орындауға тәуекелдіктің жоғарлығы,
- суицидалдық тәуелділіктің жоғарлығы
- байқалады.

Жасырын аналық депривация кезінде тұлғаның невротикалық сипаттары байқалады:

- өзін-өзі бағалауының төмендеуі,
- тұлғааралық байланыстарда үрейдің жоғары болуы,
- тәуелділіктер,
- шешім қабылдаудың күрделілігі (Бодалев А.А., Столин В.В., 1989).

Әкелік психология

Әкелік психология аналық психологияға қарағанда азырақ зерттелген. Нәрестелердің әкесінің мінез-құлқын зерттеу олардың әкелік қамқорлығының аналық қамқорлықтан айырмашылығы жоқ, әкелерде тамаша «ана» бола алады.

Объективтік қатынастар теориясында – психоанализ бағыттарының бірінде – баланың әкесімен қатынасы психологиясы баланың екі жақты «Мен-ана» үш жақты «Мен-ана-әке» әлеміне айналған **триангулярлік үрдіске** негізделіп бейнеленген. Бастапқыда әке бала үшін екінші ана болады, өйткені ол ата-анасын бір тұтас қабылдайды. Бала өмірінің бірінші жылының аяғына қарай әкені ол анасының фигурасынан ерекшеленетін дербес фигура ретінде қабылдайды, өзара қатынас әлемі үш жақты болады. ата-анасының қарым-қатынасын бақылай отырып, бала алшақтатылған қатынастың симбиотикалық емес үлгісін меңгереді (Фигдор Г., 1995). Годфруанын кейбір мәліметтері бойынша бір жастағы бала әкесімен эмоционалдық байланысты орнатқанды қалайды.

Әкесінің мінез-құлқын бақылай отырып, ол анасына қарағанда оның балаға-ұлға немесе қызға әртүрлі қарайтынына, мінез-құлықтың гендерлік спецификасын қалыптастыратынына куә болады.

4.3. Ата-аналардың бағдары мен тәрбиелеудегі стильдері

Психологтар арнайы әдебиеттерде ата-аналық әрекеттер мен бала-ата-аналық қатынастарға жеткілікті түрде назар аударылған (Личко А.Е., 1979; Бодалев А.А., Столин, 1989; Эйдемиллер Э.Г., Юстицкий В.В., 1999).

Ата-аналық әрекеттің мәнді құрылымдары:

- Протекция (ата-ананың тәрбиелеу үрдісіне жұмсайтын күші, уақыты мен зейіні),
- Баланың қажеттіліктерін қанағаттандыру деңгейі (эмоционалдық және когнитивтіктен бастап физиологиялыққа дейін),
- Балаға қойылатын талаптар санынан, шектеулер салдарынан, талаптарды орындамауы және шектеулерді бұзуынан тұратын дисциплиналық блоктар.

Осы компоненттердің негізінде балалардағы невроздар мен невроз тәрізді жағдайды дамыту үшін тудыратын шарттармен **тәрбиелеудің типтік стильдерін** бейнелеуге болады.

Гиперпротекция – ата-аналар өмірінің басты ісіне айналатын, баласының тәрбиесіне көп күш, уақыт жұмсауы.

Терісті құптау гиперпротекциясы – баланың максималды, сыни емес қажеттіліктерін немесе еркелету тенденцияларын қанағаттандыруға талпынуы; шамадан тыс қамқорлық көрсету, баланы ұсақ-түйек қиындықтардан және жүктелген міндеттерді орындаудан босатуы, жалған таланттарына таңырқау және баланың шынайы қаблеттерін асыра сілтеу.

Терісті құптау гиперпротекциясы баланың жүйелі еңбек ету дағдыларының, мақсатқа жетуге деген табандылығының, өзін қорғай алуға деген іскерлігінің қалыптасуына кедергі жасайды. Жеткіншек үшін дағдарыстық жағдайлар туындайды: бір жағынан құрдастарының арасында лидер болып көзге түсуге деген қалауы болса, екінші жағынан лидерлік қызметтерді жүзеге асыру іскерлігінің болмауы.

Бұл стиль ата-аналарға тән, олар өздері қанағаттандыра алмаған қажеттіліктерін балаға жүктеп, баламен идентификациялау мен өз тәрбиелік әрекеттері арқылы қанағаттандырудың тәсілдерін іздестіреді.

Осы стиль егер ата-ана өзін өз баласының алдында кінәлі санасада жүзеге асырады (мысалы, жалғыз басты ата-ана).

Үстемдік ету гиперпротекциясы – шамадан тыс қамқорлық, ұсақ-түйекке дейін бақылауда ұстау, үнемі шектеу жүйесі, баланы мұқият қадағалау.

Гиперпротекция кезінде бала автономды болуға, өз мәселесін өзі шешуге мүмкіндігі бар, өзгерістен іс тындыруға дағдыланбаған.

Жоғары моральдық жауапкершілік – балаға қойылған жоғары талаптың оның қажеттіліктеріндегі төменгі ықыласпен сәйкес келуі. Бұл жағдайда ата-ана жиі баласы олардың өмірде орындалмай қалған армандарын жүзеге асырады деген сеніммен өз баласының болашағына үлкен үміт артады.

Сонымен қатар жоғары моральдық жауапкершілік бала өзінен кішілерге және отбасының дәрменсіз мүшелеріне қамқорлық жасағанда пайда болады.

Эмоционалды шеттетілу – баланың немесе жеткіншектің тәрбиесінде ол үнемі ата-анасына кедергі жасап жүргендей, олсыз барлығы жақсы болатындай сезінеді. Егер жанында қымбат ең сүйікті басқа біреу – ағасы немесе апайы, өгей шешесі мен өгей әкесі болса жағдай қиындап кетеді.

Жасырын эмоционалды шеттету – ата-аналар өздері мойындамастан ұлын немесе қызын алшақтатады, дегенмен олар өздерін мұндай ойдан аулақ ұстауға тырысады, егер біреу-міреу бетіне басса ашуланады. Ата-аналар тіпті көңіл қоюдың белгілерін асыра сілтеуде мүмкін, бірақ бала шынайы эмоционалды жылулықты жеткіліксіз сезінуі мүмкін.

Эмоционалды шеттетудің негізінде ата-аналар жеке өзімен бастартылған балалық тәжірибелерін бала арқылы санасыз түрде теңестіру негізі жатыр. Бұл ата-аналық стиль танымал «Күлше қыздың» сюжетін жандандырады, бірақ өмірлік және ертегі мәресі маңызды түрде ерекшеленеді.

Эмоционалды шеттетілу – мәні жағынан аналық депривация жағынан бірінғай жасырылған феномен, соған сәйкес салдарыда ұқсас болмақ – баланың невротизациясы.

Қатаң қадағалау кейде эмоционалды шеттетулерге де ұқсас болып келеді, бірақ ата-аналық мінез-құлықтың жеке бұзылу түрі де болуы мүмкін.

Қатаң қадағалау баланың қызығушылығын толық елемеу, ұрып-соғу, жазалау формасы ретінде көрінеді: оның ләззат алуына шек қою, қажеттіліктерін қанағаттандырмау, ересектердің қолдауына үміттенбестен өзіне ғана сенуге мәжбүр болады.

Жазалаудың тұлғалық жоғалуымен қатар баланы тәрбиелеу әдісі ретінде баланың сол сәтте тыңдауына салыстыруға келмейтін бірнеше салдары бар. Жазалау жеңілдетеді немесе кінәлі болу сезімінен мүлде арылтады, сонымен қатар кінә мінез-құлықтың күшті бағдары болып табылады. Сондай-ақ жазалау барысында балада Фрейд балаға қол

жетімді объектіге, көбіне символикалық объектіге, жанурлар мен кішкентай балаларға қатысты өзін агрессор, көрсететін, агрессорға ұқсас ретінде бейнелеген қорғаныс механизмдерін қалыптастыруы мүмкін.

Қазіргі уақытта бұл тақырыпқа ерекше назар аударылып, ата-аналардың қаталдығы жайлы үзілді-кесілді жағдайлар (АҚШ мәліметтері бойынша 1% төмен) бейнеленген. Балаларға қаталдық танытуға арналған С.Д. Шерритстің (2003; АҚШ) зерттеулерінде балаларына қаталдық танытқан (жаппай және жүйелі) ата-аналардың және жиі жәбір көруші балалардың өздерінің сипаттамалары келтірілген. Американдық зерттеушілердің болжауынша, физикалық жәбір көрсетушілік қоғамның барлық кезеңдерінде және табысы әртүрлі деңгейдегі отбасыларында да кездеседі. Күш көрсету көбіне баласын тәртіпке келтіремін деген мақсатта ата-аналар тарапынан болады. Бұл психикасында клиникалық ауытқуы жоқ, бірақ импульсивтілік деңгейі жоғары, мінез-құлқын бақылауы әлсіз адамдар, олардың ашу долданушылыққа ауысады.

Психодинамикалық индивидтік сипаттардан басқада факторлар алдыңғы өмірлік элеуметтік жағдайлар болып табылады. Қаталдық танытатын ата-аналар элеуметтік жағдайлармен байланысты (жұмыссыздық, тұрғын үй мәселесі, қоныс аудару және этникалық даудамай, қаржы тапшылығы, жоқшылық), стресс-факторлармен күйзеліп жүргендер. Өмірлік қиындықтардың деңгейі неғұрлым жоғары болса, балаға физикалық күш жұмсауында салдары жоғары болмақ.

Физикалық күшті баласынан адекватты емес үміт күтетін ата-аналар көрсетеді: мысалы, олар балалар түсіністік танытады, көмектеседі, қиындықтарды жеңуге де көмек көрсетеді деп күтеді. Бұл жерде «ата-аналық сезімді кеңейтетін» нұсқаудың бірі ретіндегі «рөлдердің ауысуына», яғни өз балаларының баласы болуға бейім ата-аналар жайында айтылып отыр. Дәл осындай ата-аналар өз балаларына қаталдық танытуға бейім болады.

Зорлық көрген балалардың сипаттамасы: бұл қалаусыз, кездейсоқ ауыр жүктіліктен немесе босанудан туған балалар, мінез-құлқы қиын (гипербелсенді) және оқуда қиындығы бар балалар.

Ата-ананың баласымен әсіресе бірінші жылда ұзақ уақыт айрылысуынан физикалық күштің салдары жоғарлайды.

Көмек баланы бірден оқшауландыруға, отбасындағы өмірлік стресс деңгейінің төмендеуіне, көмек пен қолдауға зәру болуына, ата-анасын

өзінің мінез-құлқын бақылау дағдыларын үйреті бойынша психотерапевтикалық жұмысқа алып келеді.

Гипопротекция – бала бала ата-ананың қарамағынан шеттетілетін жағдай, оған «қол жетпейді», немесе «ешкімнің шаруасы жоқ». Тіпті болмаса бұл жиі – бақылаудың және қамқордың жеткіліксіздігінен, сонымен қатар баланың тағдырына шынайы қызығушылықтың болмауынан туындайтын, қараусыздықтан байқалады.

Жасырын гипопротекция бақылау шынайы болған жағдайда байқалады. Бала әдетте өзін ересектер үшін немқұрайды сезінеді. Жасырын гипопротекция көбіне эмоционалдық шеттелілумен сәйкес келеді.

Тастанды балалар – бұл базалық – психологиялық - физикалық қажеттіліктері – жүйелі түрде қанағаттандырылмаған балалар; осы балаға теріс қарау формаларының ішіндегі – формасының салдары бойынша ең тереңдетілген форма болып табылады. Тамақтанудан қанағат алмаған қажеттіліктер баланың физикалық дамуының күрделі бұзылысына, қадағалаудың болмауы – сан қырлы сәтсіз жағдайлардың болуына, эмоционалдық байланыстың болмауы – дағдылану қатынасының, эмоционалдық, когнитивті дамудың, баланың элеуметтік коммуникативтік дағдылардың бұзылуына алып келеді.

Терісті құптау гиперпротекциясы. А.Е. Личко, А.А. Вдовиченко бірінші рет делинквентті жеткіншектерді тәрбиелеудің стильі ретінде бейнелеген. Тәрбиелеудің мұндай стильіндегі ата-ананың қадағалауының жеткіліксіздігі жеткіншектің мінез-құлық бұзылысының сынсыз қатынастарына сәйкес келеді. Ата-ана оның дөрекі мінез-құлықтарын асыра сілтейді, оның кінәсін басқаларға жауып оны ақтап алуға тырысады.

Өз баласын «ақтап», кез келген жолмен оны жазадан құтқаруға тырысады. Мұндай тәрбие мінез-құлықтың тұрақсыз және истероидтық сипатты әдетке айналдырып, делинквенттік мінез-құлыққа әкеп соқтырады.

Қарама-қайшы тәрбие. Бір отбасында ата-ананың әрқайсысы, әсіресе атасы мен апасы тәрбиенің біркелкі стильін ұстанбауы мүмкін. Мысалы, ата-аналар тарапынан эмоционалдық шеттету және апасының тарапынан - терісті құптау гиперпротекциясы көрініс беруі мүмкін.

Э.Г. Эйдемиллер, В.В. Юстицкий (1999) негативті фактор ретінде тәрбиенің тұрақсыз стильін көрсетеді. Тәрбиенің бұл түрін ол қатаң либералдыққа, және керісінше баланың эмоционалдық шеттетілуден

маңызды көңіл аударуға ауыстырылуын білдіретін стильдің, тәсілдердің бірден ауысуы деп түсінеді.

К. Леонгардтың ойынша, тәрбие стилінің тұрақсыздығы кез келген қарама-қайшылыққа бейімділік, қарсы тұру сияқты қалыптастыруға себеп болып, отбасында мінез-құлқында аутқуы бар жеткіншектер жағдайы болып табылады.

Ата-ана, ереже сияқты бала тәрбиесінде жіберілген фактілерді мойындап, олардың қателігі мен салдарын бағаламайды.

Дұрыс тәрбие бермеудің әртүрлі себептері: бұл – адекватты тәрбие беруге кедергі келтіретін, жиі – ата-ананың педагогикалық мәдениетінің төмендігі, отбасы өміріндегі белгілі бір жағдайлар.

Э.Г. Эйдемиллер (1996) пікірінше, тәрбие үрдісін бұзудағы негізгі рөлді көбіне ата-ананың тұлғалық ерекшеліктері атқарады.

- Біріншіден, бұл – ата-ананың мінез-құлқындағы ауытқу. Мінез-құлық акцентуациялары және психопатиялар кейде тәрбиедегі бұзылыстарды алдын ала анықтайды.
- Екіншіден, - ата-ананың психологиялық (тұлғалық) мәселелері бала тарапынан шешімге келтіріледі. Бұл жағдайда дұрыс тәрбие бермеген жағдайда көбіне бейсаналы мәселелер мен қажеттіліктерден тұратын, қандайда бір тұлғалық себеп жатыр. Ата-ана баланы тәрбиелеу үрдісінде сол қажеттіліктерді қанағаттандыруға тырысады.

Балаға дұрыс тәрбие бермеумен байланысты жиі кездесетін психологиялық мәселелер.

Ата-ана сезімдерін ұлғайтудың сфералары. Тәрбиенің алдын ала келісілген бұзылысы негізінен ата-ананың ерлі-зайыптылық қатынасы қандайда бір себептерге байланысты нашарлағанда, тәрбиеде басты рөлді атқарушы (мінез-құлықтардың сәйкес келмеуі, эоционалдық салқындық, және т.б.) ата-ананы қатынас қанағаттандырмаса туындайды. Сонымен қатар жиі анасы, әкесі санасыз түрде баласының қарапайым отбасында ерлі-зайыптылардың психологиялық қатынастарын қанағаттандыруға тиісті қажеттіліктердің бір бөлігін қанағаттандырғанын қалайды. Бұл жағдайда ата-анасына эротикалық қатынасты стимулдайды – қызғаныш, балалық ғашықтық. Бала жеткіншектік жасқа жеткенде ата-анада жеткіншектің еркінсінуінің алдында қорқыныш туындайды. Оны үстемдік етуші немесе терісті құптау протекциясының көмегі арқылы ұстауға талпыныс байқалады.

Баладан балалық қасиеттерді қалау. Тәрбиенің келісілген бұзылыстары – қарама-қарсылық танытушы гиперпротекция. Бұл жағдайда ата-анада баланың есеюін елемуге талпыныстары, оларда өзінділік, сенгіштік, жеңілтектік сияқты қасиеттерді сақтап қалу стимулдары байқалады. Олар жиі үлкен балаларға қарағанда кішкентай балаларды жақсы көретіндерін, қызыққа толы болатындарын ашық түрде мойындайды.

Ата-ананың тәрбие үрдісіндегі сенімсіздігі. Тәрбиенің келісілген бұзылыстары – қарама-қарсылық танытушы гиперпротекция немесе талап қою деңгейі төмен. Ата-ананың тәрбие берудегі сенімсіздігін олардың тұлғасының «әлсіз жақтары» деп айтуға болады. Бұл жағдайда ата-ана мен баланың арасындағы отбасындағы билікті соңғының үлесіне қайта қарау байқалады. Бұл бала өз ата-анасына амал таба алғандықтан, өзіне минималды талап қойғызып, максималды құқыққа ие болғанда жүреді.

Баланың фобиясын жоғалтып алуы. Тәрбиенің келісілген бұзылыстары – қарама-қарсылық танытушы немесе үстемдік етуші гиперпротекция. Ата-аналардағы жоғары сенімсіздік, қателесіп қалуға деген қорқыныш, баланың «нәзіктігі» жайлы көзқарасын асыра сілтеу, және т.б.

Ата-аналық сезімнің толық дамымауы. Тәрбиенің келісілген бұзылыстары – гиперпротекция, эмоционалдық шеттету, қаталдық таныту. Балаға адекватты тәрбиені ата-ананы қандайда бір күшті мотивтер ілгері тартқанда ғана жүзеге асырылуы мүмкін: борыш, симпатия, балаға деген махаббат, балада «өзін жүзеге асыру» қажеттілігі, «өзін жалғастыру». Ата-ана сезімінің әлсіздігі мен толық дамымағандығын жиі түсінеді. Сырттай бұл баламен ойынды, оның ортасын қаламауынан, оның қызығушылықтарына үстіртін қарауынан көрінеді.

Баланың өзінің қаламайтын қасиеттерінің проекциясы. Тәрбиенің келісілген бұзылыстары – эмоционалдық шеттету, қаталдық таныту. Тәрбиенің мұндай себебі ата-ананың баласының мінез-құлқын біле тұра мойындамауынан болады. қаламайтын қасиетті басқадан көруі ол қасиеттің өзінде жоқ екендігіне сенімді болуына көмектеседі.

Ерлі-зайыптылардың арасындағы дау-дамайды тәрбие сферасында көрсетуі. Тәрбиенің келісілген бұзылыстары: тәрбиенің қарама-қайшы типтері – бір ата-ананың қарама-қарсылық танытушы

гиперпротекциясын басқаның шеттетуші немесе үстемдік етуші гиперпротекциясымен біріктіру.

Ерлі-зайыптылардың арасындағы дау-дамай – тұрақты отбасы болсада жиі құбылыс болып табылады. Тәрбиенің дауласып жүрген ата-аналардың «шайқас алаңына» айналатын кездеріде болады. Бұл жерде олар бір-біріне риза еместіктерін ашық айтуға мүмкіндіктері туатын кездеріде болады. Яғни, оларды бала тәрбиесі емес, тәрбиелеу бәсекесінде кімнің дұрыс кімнің қателік жібергендігін анықтау қызықтырады.

Баланың жынысына қатысты ата-ана бағдарын шеттету. Тәрбиенің келісілген бұзылыстары - қарама-қарсылық танытушы гиперпротекция, эмоционалдық шеттету.

Ата-ананың балаға қатынасы ата-ананың баласының жынысына қарай орналастыратын шынайы емес ерекшеліктермен негізделеді, демек «тек еркектерге» немесе «тек әйелдерге» тән. Сонымен әйелге тән қасиеттерді қалау еркек жынысты баланы саналы түрде қабылдамау.

Жалғыз басты ата-ана. Жалғыз басты ата-аналардың отбасы өмірдің түрлі жағдайларына байланысты туындайды:

1. ата-аналардың ажырасуының негізінде (бұл жағдайда жалғыз басты әке немесе жалғыз басты ана отбасы пайда болуы мүмкін),
2. 35-40 жастағы жалғыз басты әйелдің некесіз отбасын құруы (репродуктивтік жастың шыңында),
3. некесіз тым жас ананың отбасын құруы (жеткіншек-ана) кездейсоқ жүктіліктен.

Осы отбасы типтерінің ішіндегі біріншісі жеткілікті түрде жақсы зерттелген, басқа отбасындағы жалғыз басты ата-аналар жайлы ақпараттар аз берілген.

Жалғыз басты ата-анасы бар толық емес отбасылар әлеуметтік оқшаулану және жалғыздық, қаржылық қиындықтарға тап болады. ондай жағдайда балаға барлық міндеттердің, оның күші келмейтін үй тапсырмаларының жүктелу қаупі бар.

Толық емес отбасынан шыққан балалар кейбір когнитивтік функциялардың төмендеуімен, коммуникативтік іскерліктердің жеткіліксіздігімен, ата-ана өз баласына жеткілікті түрде көңіл бөле алмағандықтан ата-анасымен қарым-қатынастың төмендігімен сипатталады.

Ажырасқаннан кейін бір жылдың ішінде балалар жеткіншек алды және жеткіншектік кезеңде агрессивті, жан-жал тудырғыш, күмәншіл, талап қойғыш болып келеді.

Жалғыз басты ата-ана балаға жалғыз тәрбие берумен байланысты күйзеліс пайда болады. Ол өзін сәтсіз некесі үшін кінәлайтын болады. Оны болашақ мазалайтын болады. Жалғыз басты ата-ананың рөлін орындау жеке құндылықтарды – жұмысқа қаблеттілік, эмоцияларды жүзеге асырумен байланысты (Нистал М., 2003).

4.4. Баланың ата-анасын қабылдауы

Психологтар отбасын дәстүрлі түрде зерттеушілер, психотерапевтер және ата-аналар сияқты қарастырады. Демек, балада даму қалай жүреді, оның өзі жайлы көзқарастары қалай қалыптасады, осының барлығы оның отбасы бейнесін және онда өзін субъективті көруіне байланысты. Әрине, баланың отбасын субъективті көруі, оның ата-аналарының шынайылықты қабылдауымен жартылай сәйкес келеді. Ата-аналар өз тарапынан балаларына көрсетіп жатқан «назары мен қамқорлығына» сенімді болуы мүмкін, бірақ балада жалғызсырау, керексіздік сезімдері болуы мүмкін.

Г.Т. Хоментаскас (1989) ата-ана мінез-құлқы мен баланың өзін субъективті түсінуі және ата-анасының оған деген қатынастарының арасындағы байланысты табуға талпыныс жасап, баланың айтуымен қалыптасқан сондай қатынастардың 5 типтерін бейнелеген.

1. Қарым-қатынас демократиялық стилі мен эмоционалдық ықыластан «Мен керекпін, мені жақсы көреді, менде сіздерді жақсы көремін» деген формулаға сәйкес, балада өзі және ата-анасына қатынасы жайлы көзқарастар қалыптасады.

Сондай балаға тән сипаттар:

- Позитивті адекватты өзін-өзі бағалау және базалық сенім;
- Жақындасудан қуанышты сезіну қаблеті мен өзін жақындасу қатынасынан еркін сезінуі (жақындасу құқығын шектеу деген емес);
- Ата-ана оған сенеді деген нәтижемен өзіндік потенциалдылықты түйсінуі;
- Қателік баланы жаман жағынан көрсететіндіктен, қателік жіберіп аламын деген қорқыныштың болуы;
- Көмек сұрай білу іскерлігі және соған қарамастан қорлану сезімінің болмауы;

- Ата-ананың міндетінен басқада жеке өмірлік қызығушылықтарға құқылы деген ұстаныммен, басқаның құқығы мен оның автономиясын түсіну іскерлігі.

2. Гиперпротекция ұстанымы, баланың тотальді маңыздылығы және оның қажеттіліктері субъективтік жолдауларға трансформацияланады: **«Мен керекпін және сүйіктімін, ал сіздер мен үшін өмір сүресіздер».**

Мұндай балада төмендегідей көзқарастар қалыптасады:

- Оның талпыныстары мен қалауы - өте маңызды;
- Өзіне деген ерекше сенімділік, яғни егер ол жайлы айтылмасада айналасындағылар оған таңдана қарайды, егер оның ерекшеліктерін байқамайтын адамдар кездесе, олар не ақымақтар, не қасақана жасап отырғандар.
- Ата-анасы оны қатты жақсы көреді деген сенімділік, бірақ олар өздері бұлынғыр, тартымсыз: «Сондай ақылды, көрікті балада тартымсыз әке мен шеше қайдан пайда болған».

Гиперпротекция ата-аналар стилі ретінде ата-аналарды сәйкес мінез-құлыққа тексеретін бірнеше жағдаяттардан тұрады.

Ондай жағдаяттар:

- Ата-аналық мотивациясы жоғарылар балалы болуға және ұзақ уақыт бойы балаға төзуге қаблетсіз;
- Бала алдында өзін қатты кінәлі сезінетін, жалғыз басты ата-ана жағдайы;
- Өз баласына қоғамнан үлкен орынды алып беру арқылы «әлеммен есеп айырысу» жағдайы (спорттағы, оқудағы жетістіктері, музыкаға, суретке деген арнайы қаблеттері).

Баланың отбасындағы психопатологиялық рөлінің «вундеркинд» салдары отбасындағы қолайсыздықтарды туындатады (Эйдемиллер Э.Г., Юстицкий В.В., 1990).

3. Гипопротекция баланың қауіптілік, махаббат, мейірім қажеттіліктерін қанағаттандырудың төменгі деңгейінде эмоционалдық қабылдауға қаблетсіз, эмоция еркіндігінің болмауы, ата-аналардың қуаруы **«Мені жақсы көрмейді, бірақ мен жан тәніммен оларға жақын болуды қалаймын»** деген формула бойынша субъективті уайымның қалыптасуына алып келеді.

Баладағы «Мен жаманмын» деген түйсінудің трансформациялануы келесі қасиеттерден көрінеді:

- өзін-өзі бағалауының төмен болуы,
- өзін кінәләу сезімінің жоғары болуы,
- үрейдің жоғары болуы,
- шынайылық алдамшы болуы мүмкін, сондықтанда жақындасудан қорқу,
- қателік жіберіп алудан қорқу,
- индивидуализация деңгейінің төмен болуы,
- эмоция мен қатынастағы амбиваленттілік, бір сөзбен айтқанда невротикалық тұлғаны сипаттайды.

Сонымен қатар келтірілген сипаттар орта деңгейдегі қажеттіліктерді қанағаттандыратын төменгі деңгейдегі жағдайдың «жауабы» болып табылады (А.Маслоудың қажеттіліктер тұжырымдамасының терминологиясы).

Баланың өзін субъективті түйсінуге сәйкес қылықтары:

- шамадан тыс тәуелділік,
- жабысқақтық,
- жылампаздық,
- өзіне шамадан тыс назар аударуды талап етуі.

Бұл баланың өзі қалайтын әрекетті тудыртуына талпынысы.

Ата-аналық стиль ретіндегі гипопротекция пайда болуының себептері төмендегідей болуы мүмкін:

- ата-аналары өз тұлғалық сипаттарының қасиеттерін жасыруы,
- олардың ерлі-зайыптылық қатынастарының ерекшеліктері,
- белгілі бір жағдайлар.

Мысалы:

- Ата-ана балалы болуды жоспарламайды, ал шешім әлеуметтік стереотиптердің немесе басқа адамдардың ықпалымен қабылданады. Соның нәтижесінде жұбайлар өмірлік жоспарларынан бас тартады (үйлі болумен, карьерамен және т.б. байланысты) немесе оларды ұзақ уақытқа кейінге қалдырады.
- Кейбір жағдайларда жұбайлардың жасанды түсікке қатысты бағдарлары жағымсыз болады, жүктілік мәжбүрлікке айналады.
- Гипопротекция ата-ананың баласының кейбір қасиеттеріне көңілі толмаушылығының нәтижесі болуы мүмкін; оларды уақытша өзгертуге болмайды, мысалы, жынысы, сыртқы келбеті, мінез-құлық ерекшеліктері (шамадан тыс қозғалғыштығын, жайбасарлығын).

Хоментасукастың болжауынша, гипопротекция жағдайының нәтижесі баланың өзін қабылдаудың төртінші типінде келтірілген қамқорсыздық жағдайы болады. Дегенмен, А.Адлер (1992) сипаттаған төртінші типтегі «кек алу» дұрас болып саналады.

4. Егер бала ата-анасының қауіптілік, махаббат, мейірімділік қажеттіліктеріне қанағаттанса, жағымды эмоцияларына бөленсе, қалаулы нәтижеге ұмтылмайды, ол онда келесі ата-анасымен байланыстағы уайымның сапалы жаңа деңгейіне ауысады: «Сіздер маған төзбейтін ауыртпалықты артып жүрсіздер, менде солай жауап қайтарамын».

Осы кезеңде бала ата-анасымен маңызды, эмоционалды, негативті қатынаста болады. Оның осы кезеңге ауысуының белгісі ата-анасының онымен өзара әрекет жасаудағы жан жарасын сезінуі болып табылады. **Баланың негізгі мақсаты** – кек алу жолы арқылы интенсивті эмоционалды байланысқа түсу.

Мұндай баланың тұлғалық ерекшеліктері алдыңғы типтің ерекшеліктеріне ұқсас, мұндай қылықты бала қатты ерекшеленеді:

- Оны бағындыру мүмкін емес,
- Ұстанымы оппозициялы,
- Негативист,
- Қауіпті жағдайда девиантты.

5. Әлеуметтік қажеттіліктерге түбегейлі қанағаттанбау және олардың қанағаттанатынына үміттің болмауы, «Мен ешкімге керегім жоқ, мені жайыма қалдырындар» деген формулада бейнеленетін күрестен бас тарту, қорғансыздық жағдайына алып келеді. Бала:

- талап қоймайтын,
- назардан тыс жүзуге,
- байсалды,
- ақымақ болып көрінуге
- жалғыз болуға тырысады.

Терапевтикалық жұмыстарда мұндай жағдайлар күрделірек және болжамыда минималды болады.

4.5. Асырап алудағы қатынас психологиясы

Асырап алу – бұл қаны бөлек бала мен ерлі-зайыпты жұптардың арасындағы заңды түрде бекітілген бала-ата-аналық өзара қатынас.

Сондай-ақ, туыс емес, еріксіз түрде туындаған өзара қатынас жайлы айтылып отыр (жұптардың қалауы бойынша); ол үрдіске қатысушылардың тек біреуінің психологиялық қалауымен болады (ерлі-зайыптылар жұбы).

Асырап алушылық қатынас туындау фактісі жағынан психологиялық күрделі, туыстардың мінез-құлық толеранттылығы жоғары болып келеді.

Бұл қатынастар үлкен күш жұмсауды қажет ететін күрделі өзара қатынастарды жасайтын параметрлерден тұрады:

Бірінші параметрі ата-аналық мотивация күші болып табылады.

Асырап алушылар көбіне балалы бола алмайтын ерлі-зайыптылар (бедеулік, жай некеге тұру, туған баласының өлімі). Демек, мұндай жұптардың ата-аналық мотивациясы өте күшті (фанатикалық ата-аналық), ол *белгілі бір стильдік сипаттардан тұруы мүмкін – бала үшін жағымсыз салдарды мақұлдау және гипертотекция үстем болады.*

Екінші параметр ата-аналық бағдар немесе күту. Баланы қатты қалау қауіпті, идеалданған болуы мүмкін, өйткені қатынас ұзақ мерзімдік қалаудың негізінде құрылатын қатынас, біз неғұрлым көп тоссақ, соғұрлым күту объектісі үлкен идеализациямен беріледі.

Үшінші параметр – баланың өзінің сипаты.

- Баланың эмбриогенезі жек көрушілікпен күрделендірілуі мүмкін.
- Осындай балада аналық депривация тәжірибесі бар; тіпті ол туғаннан кейін асырап алынса, оның тұлғалық салдары көрінеді.
- Сонымен қатар, асырап алушы ата-аналардың күш салуына қарамастан бала бүкіл онтогенез барысында өзінің биологиялық ата-анасына ықылас танытатын болады.

Психогенетикалық жұмыстарда психологиялық сипаттың генетикалық детерминациясының жоғарғы мәнінің жүзеге асу фактілері бірнеше рет дәлелденген.

XX ғасырдың 60-шы жылдарында басталған асырап алушы отбасыларын Техастық жобамен зерттеуде туғаннан кейін бір немесе екі баланы асырап алған 300 отбасы сыналды. Асыранды балалардың интеллектуалдық және тұлғалық сипаттары, олардың биологиялық аналары, асырап алушы-отбасылардың туған балалары мен өгей ата-аналары жайлы мәліметтер алынған. Іріктеуге тек бірінші кластағы ақ нәсілділердің өкілдері ғана енді (бұл әрине биологиялық аналарға да қатысты). Асыранды балалардың орташа жасы зерттеудің басында шамамен 8 жылға теңелді. 10 жыл өткеннен соң, біріншіден кейін екінші зерттеу жүргізілді. Іріктеудегі әртүрлі себептерге байланысты отбасының 300-ден 181-ге дейін азаюынан бір және аса маңызды нәтиже алынды: асыранды баланың интеллектуалдық және тұлғалық

бағасының ұқсастығы (түзету) және өлшенген психологиялық сипаттары бойынша баланың әлеуметтік ата-аналарына қарағанда биологиялық анасымен ұқсастығы жоғары болды (Равич-Щербо И.В. және басқалар., 2002).

Бейнеленген күрделіліктер балалар мен оларды асырап алушыларды үлкен психикалық травмаға алып келетін асыранды балалардан бас тарту жоғары пайыздың себебі болып табылады.

5. Бөлім. Ағалы-інілі қатынастар психологиясы

Сиблингті ұстаным және оның бала мен ересектердің тұлғалық ерекшеліктеріне ықпалы

Баланың тұлғасы оның ағалары мен апайларының арасындағы ұстанымға тәуелді деген алғашқы идеяларды А. Адлер ұсынған.

Қазіргі ағылшын тіліндегі әдебиеттерде сиблингті ұстанымды зерттеу көп қаралуда, және олардың барлығы эмпирикалық сипатта, яғни тұлғаның сиблингті ұстанымға тәуелділігі жайлы терең теориялық негіздер жоқ. Бірізді отбасында туылған балалар қандайда бір тәжірибелерге соқтығысады және оны соған ұқсас тәсілдермен женеді, соның нәтижесінде жағдайлар мен қасиеттердің белгілі бір дағдылары қалыптасады деп болжанады.

Сиблингтік ұстаным (ағылшын тілінен аударғанда siblings, sibs – бір отбасындағы ағалы-інілілер мен апалы-сіңлілілер) – дүниеге келген белгілі бір адамның жағдайын формальды сипаттаудан тұратын түсінік: өмірге келу тәртібі, жынысы мен туылу арасындағы интервал.

Сиблингті ұстаным мен тұлға ерекшеліктерінің арасындағы байланыстардың болжамы ықтималдық сипаттан тұрады. Сонымен қатар көптеген зерттеушілердің (Ричардсон Р., 1994; Дрисколл Р., Икстейн Д., 2003; Бразингтон Р., 2003) дәлелдеуінше, сиблингті ұстаным басқа тепе-тең жағдайларда тұлғаға, ерлі-зайыптылар мен ата-ана мінез-құлқына, достарымен өзара қатынасына, жұмыстағы әріптестері мен басшылыққа ықпал етеді.

Эмпирикалық мәліметтер сиблингтік ұстанымның төрт түрін бейнелеуге және бөлуге мүмкіндік береді.

Үлкен бала-тұңғышы, ата-ана одан көп үміт күтеді, және ол олардың үмітін көбірек ақтайды.

- Жетістікке жету мотивациясы жоғары,
- Академиялық үлгерімі жоғары,
- Кәсіби жетістігі жоғары.

Оның жетістіктері тек ата-ананың үмітімен ғана емес, «детронизация» тәжірибесімен де байланысты (тактан құлау). Бұл терминді тұңғыш баланың кенжесі туғандағы қатты уайымын бейнелеу мақсатында Адлер ұсынған. Бұл жағдайда тұңғыш бала ата-ананың назарын, қамқоры кездейсоқ жаңа туылғанға ауысады, және осы тәжірибе тұңғыш баланың когнитивті, мотивациялық дамуын стимулдайды, өйткені бала өз ата-анасының қамқорына, махаббатына бөлену үшін жақсы, ақылды, жемісті болуға тырысады.

Дегенмен, егер тұңғыш баланың эмоционалдық депривациясы тым күшті болып, ал оның ресурсы шектеулі болса, бұрын қалыптасып қойған дағдылар бұзылып, регрессивті мінез-құлық пайда болуы мүмкін. Мысалы, ол өзбетінше тамақ ішуді, төсекке жатып ұйықтауды «ұмытып», оның вербалды дағдылары мен «дәретханаға» бару дағдылары жойылуы мүмкін.

«детронизация» тәжірибесінің негізінде бала, кейінірек ересек

- Беделді фигураны ренжітуден, қателік жіберіп алудан қорқады;
- Ол өз ата-анасының эмоциясын «келбеттерінен оқуды» ерте үйренеді, сондықтан да басқа адамдардың эмоциясына сезімтал болып келеді;
- Ол ата-аналарының фигурасына идентификацияланған және басқалармен ата-анасы сияқты байланысқа түседі;
- Тұңғыш баланың басқаларға қамқорлық көрсетуде, шешім қабылдауда, жауапкершілікте, лидерлікте тәжірибесі мол.

Сиблингтік ұстанымдағы адамның ересектік жағдайының нәтижесінде «тұңғыш баланы» біз әлеуметтік, саяси, ғылыми бірлестіктерді басқарушы адамдардың арасынан көптеп кездестіреміз.

Америка президентінің жартысы және астронавтардың 23-і 21-і отбасының тұңғышы немесе жалғызы болған (Ричардсон Р., 1994).

Ағайындылардың ішіндегі үлкен ағасы ересектерді басқаратын болады (әскери, халықаралық, саяси ұйымдар), **қыздардың үлкен ағасы** - әйелдердің бірлестігін (мектепті, аурухананы) және ары қарай бейнеленген логикаға сәйкес басқарады.

Отбасылық өмірде тұңғыш бала ерлі-зайыптылыққа, рөлге қарағанда ата-анаға жақын болып келеді.

Сиблингтік ұстанымдардың ішіндегі нәтижелісі «некедегі ортаншы бала».

Негативті мәліметтерді келтіруде аса маңызды, яғни тұңғыш балалар қиын балалардың тобын кұруда да маңызды орын алады; ол

мүмкін ата-аналарының шамадан тыс үміт артуынан немесе «детронизация» тәжірибесін сәтсіз нәтижесінен болар.

Екінші бала (ортаншы бала)

- Ересектерге және беделді фигураларға тәуелді,
- Жиі көмекке жүгінеді,
- Көп жағдайда басқалардың қолдауына мәжбүр,
- Әділетсіздікке өте сезімтал,
- Оған қатысты басқалардың қателіктеріне, өтіріктеріне.

Сондай-ақ ол өзінің жасына қарай өзін епті, үлкен ағасымен салыстырғанда өзінің аз білетінін мойындауға мәжбүр, ол үлкеннің көлеңкесінде қалады ортаншы өзін сезінетін болады

- Жарқын, өзіне сенімді,
- Бірақ ағасы ерекшеленбейтін салаларда қаблеттілік тантуы мүмкін,
- Коммуникабельді,
- Дипломатиялы,
- Топта нәтижелі жұмыс атқарады.

Кенже бала

- «оны ешкім шалмайды» деген мағынада ерекше сиблингтік ұстанымда болады,
- Ол әрқашан кенже болып қалады,
- өзін қартайған шағына дейін барлығының сүйіктісі деген сезімін сақтап қалады,
- қамқорға бөленген, сондықтанда оның сезімдері қауіпсіз, қорғанысы ересектік өмірде де сақталып қалады.

Балалар, кейінірек ересектердің кенже бала-адамдар сиблингтік ұстанымында

- айқын жағымды эмоцияны иемденеді,
- жақсы көңіл-күйде болады,
- балалық манипуляцияға бейім (өз дегеніне жету үшін ернін бұртиту, ренжу тенденциясы).

Жалпы жетістікке жету мотивациясына қатысты әдебиеттерде екі сценарилер бейнеленеді. Көп балалы отбасынан шыққан кенже балалар сайысқа түссе, жетістікке жету мақсаты өте жоғары болады. Егер «жанына жақындардың» махаббатына бөленіп, өзін өте жақсы сезінсе, онда жұмысты орындау және жеңу дағдылары қалыптаспай, ересектік өмірге аяқ басқанда сәтсіздікке ұшырап, тіпті ішімдікке салынуы мүмкін.

Сиблингтік ұстанымы бар адамдар («кішкентайлар») некелік қатынасы сәтсіз, тұрмысты сирек құрады, ерлі-зайыптылық жағдайында олардың некесі қысқа мерзімді болады.

Жалғыз бала сиблингтік ұстанымды ұстанады, үлкен баланың ұстанымына жақын болады, өйткені ата-ана соған үміт артады, кішікентайлық ұстанымда кездеседі – себебі ол жалғыз өзінен кіші ағаларымен, апайларымен бәсекелестікке түспейді.

Бұл көбіне –

- интеллектуалдық қаблеттері дамыған табысты бала,
- өзімшіл,
- коммуникативтік қаблеттері жеткілікті дамымаған бала,
- қамқорлық дағдылары қалыптаспаған,
- аффилиациялық (басқаларды қабылдауы) қажеттілігі өте төмен.
- Басқаларға қарағанда қателік жіберіп алудан аз қорқады.

Сиблингтер бәсекелесі – арнайы әдебиеттерде жиі бейнеленіп жүрген феномендерді Г.Т. Хоментаскас (1989) толықтай көрсеткен. Сиблингтердің өзара қатынасы өмір барысында аз зерттелген. Ересек ағайындылар кәрі және науқас ата-аналарымен байланысты отбасылық дағдарыс кезінде бірігеді.

5.2. Өзара қатынас психологиясы және көпбалалы отбасындағы балалардың психикалық дамуы

Көпбалалы отбасы дегеніміз саны жағынан бес немесе оданда көп баласы бар отбасы.

Көпбалалық қазіргі уақытта – сирек жағдай.

Көпбалалы отбасындағы балаларды зерттеу көрсеткендей, бір немесе екі балалы отбасылармен салыстырғанда бұл балалардың **психодиагностикалық тесттердегі көрсеткіштері төмен.** Олар:

- Интеллектке,
- Шығармашылық қаблетке, әлеуметтік бейімделуге,
- Сөйлеудің дамуына,
- Психикалық денсаулығына қатысты.

Жеткілікті түрде нақты дәлелденбеген фактілердің көмегімен алынған нәтижелерді түсіндіру үшін экономикалық, физиологиялық, генетикалық сипаттағы болжамдар алға тартылды.

Ерекше зейінді американ авторлары **Р. Зайонц пен Х. Маркустың «Отбасының тәрбиелік және интеллектуалдық ресурстар» болжамына** аударуға болады.

Осы болжамның негізінде отбасының интеллектуалдық ресурстары оның мүшелері интеллектілерінің санын отбасы мүшелерінің санына бөлуден шығарылады. Осыған байланысты отбасының интеллектуалдық ресурсы әр келесі баланың туылуымен төмендеп, ал ол араласқан ортаның байлығы төмендейді. Бұл жерде әрине, екі ата-анасы бар нуклеарлы отбасы жайлы айтылып отыр; егер отбасының ата-аналық ресурсы басқада қатысушылармен толықтырылса, онда бұл заңдылық күшіне енбейтін болады.

Әдебиеттер тізімі

1. Авдеева Н.Н., Хаймовская Н.А. Зависимость типа привязанности ребенка к взрослому от особенностей их взаимодействия (в семье и Доме ребенка) // Психологический журнал. 1999. Т. 20, №1.
2. Адлер А. Помощь родителям в воспитании детей. М., 1992.
3. Аюпджанян К.А. изучения факторов стабилизации семьи в социологической литературе // Стабильность семьи как социальная проблема. М., 1978.
4. Алешина Ю.Е. Индивидуальное и семейное консультирование. М., 1999.
5. Алешина Ю.Е. Удовлетворенность браком и межличностное восприятие в супружеских парах с различным стажем совместной жизни. Дис.....канд. психолог. наук. М., 1985.
6. Алешина Ю.Е. Цикл развития семьи: исследование и проблемы // Вестник Моск. Ун-та. Сер.14. Психология. 1987. N2.
7. Алешина Ю.Е., Борисов И.Ю. Полоролевая дифференциация как показатель межличностных отношений супругов // Вестник Моск. Ун-та. Сер.14. Психология 1989. №2.
8. Алешина Ю.Е., Гозман Л.Я., Дубовская Е.М. Социально- психологические методы исследования супружеских отношений. М., 1987.
9. Ананьев Б.Г., Дворяшина М.Д., Кудрявцева Н.А. Индивидуальное развитие человека и константность Восприятия. М., 1968.
10. Андеева Т.В. Половые различия в творческом становлении личности представителей одной профессии // Теоретические и прикладные вопросы психологии. Вып. 3., Ч.2. СПб., 1997.
11. Антонов А.И. Социология семьи. М., 1996.
12. Антонов А.И., Медков В.М. Второй ребенок. М., 1987.
13. Аронс К. Развод: крах или новая жизнь? М., 1995.
14. Арутюнян М.Ю. Вариант возможной типологии стилей отношений в семье // Социальные и демографические аспекты исследования брака, семьи и репродуктивных установок. Ереван, 1983.
15. Агустиновичюте А. Исследование психологической совместности в семье // Семья и личность. М., 1981.
16. Бахофен И.Я. Материнское право. – М., 1861.
17. Бейкер К. Теория семейных систем М. Боуэна // Вопросы психологии. 1991. №6.
18. Бердников Т.В., Степашов Н.С., Сидоров Г.А. Юное материнство в современной семье. Курск: Изд-во Курск, гос. мед. ин-та, 2000.
19. Бодалев А.А., Столин В.В. Семья в психологической консультации. М., 1989.
20. Бразингтон Р. Порядок рождения // Психологическая энциклопедия. Изд. 2-е /Под.ред. Р. Корсини, А. Ауэрбаха. СПб., 2003.

21. Брутман В.И., Филиппова Г.Г., Хамитова И.Ю. Динамика психологического состояния женщин во время беременности и после родов // Вопросы психологии. 2002. №1.
22. Брутман В.И., Филиппова Г.Г., Хамитова И.Ю. Методика изучения психологического состояния женщин во время беременности и после родов // Вопросы психологии. 2002. №3.
23. Вейнингер О. Пол и характер. М., 1990.
24. Вестермарк Э. История брака. – М., 2001.
25. Витек К. Проблемы супружеского благополучия. М., 1988.
26. Видра Д.О., Фигдор Г. Помощь разведенным родителям и их детям: От трагедии к надежде. М., 2000.
27. Винникотт Д.В. Маленькие дети и их матери. М., 1998.
28. Витакер К. Полночные размышления семейного терапевта. М., 1998.
29. Витакер К., Бамберри В. Танцы с семьей. М., 1997.
30. Волков А.Г., Сороко Е.Л. Типология семей и домохозяйств в России: Развитие и анализ (по данным микропереписи 1994 г.) // Вопросы статистики. 1999. №5.
31. Гребенников И.В. Основы семейной жизни. М., 1991.
32. Галустова О.В. Психологическое консультирование. М., 2007.
33. Галкина Т.В., Ольшанский Д.В. «Адаптационная модель» мотивации выбора партнера по диаде в отношениях любви и дружбы // Личность в системе общественных отношений. Ч.4., М., 1983.
34. Гайдис В. Человек после развода: (обзор американских публикации 1978-1982 гг.) // Человек после развода. Вильнюс, 1985.
35. Геодакян В.А. Роль полов в передаче и преобразовании генетической информации // Проблемы передачи информации. 1995. №1.
36. Гиппенрейтер Ю.Б. Общаться с ребенком... Как? М., 1995.
37. Гозман Л.Я. Психология эмоциональных отношений. М., 1987.
38. Голод С.И. Личная жизнь: любовь, отношения полов. Л. 1990.
39. Голод С.И. Семья и брак: Историко-социологический анализ. СПб., 1998.
40. Голод С.И. Современная семья: Плурализм моделей // Социологические исследования. 1996. №3, 4.
41. Голод С.И. Стабильность семьи: социологический и демографический аспекты. Л., 1984.
42. Делис Д. Парадокс страсти. М., 1994.
43. Демоз Л. Психоистория. Ростов-на-Дону, 2000.
44. Добряков И.В. Перинатальные аспекты психологии и психотерапии семьи // Семейный диагноз и семейная психотерапия. СПб., 2003.
45. Дрисколл Р., Икстейн Д. Порядок рождения и личность // Психологическая энциклопедия. Изд. 2-е /Под.ред. Р. Корсини, А. Ауэрбаха. СПб., 2003.

46. Дружинин В.И. Психология семьи. М., 1996.
47. Дубровин Ю.В. Предисловие к книге Б. Расслела «Брак и мораль». М., 2004.
48. Думитрашку Т.А. Влияние внутрисемейных факторов на формирование индивидуальности // Вопросы психологии. 1991. №1.
49. Заславская Т.М., Гришин А.Г. Ревность и измена как феномены супружеской жизни. Как их избежать? М., 1992.
50. Исаев Д.Н., Каган В.Е. Половое воспитание и психогигиена пола у детей. Л., 1980.
51. Каган В.Е. Воспитателю о сексологии. М., 1991.
52. Калмыкова Е.С., Комиссарова С.А., Падун М.А., Агарков В.А. Взаимосвязь типа привязанности и признаков посттравматического стресса (Сообщ.2) // Психологический журнал. 2002. Т.23, №6.
53. Калмыкова Е.С., Падун М.А. Ранняя привязанность и ее влияние на устойчивость к психической травме: Постановка проблемы (Сообщ.1) // Психологический журнал. 2002. Т.23, №5.
54. Камерон-Бендлер Л. С тех пор они жили счастливо. Воронеж, 1993.
55. Карабанова О.А. Психология семейных отношений и основы семейного консультирования. М., 2007.
56. Капица С.П. Общая теория человечества: Сколько людей жило, живет и будет жить на земле. М., 1999.
57. Каппенберг Р.П. Семейные кризисы // Психологическая энциклопедия. Изд. 2-е /Под.ред. Р. Корсини, А. Ауэрбаха. СПб., 2003.
58. Келам А. Эббер И. причины конфликтных ситуаций в семье // Человек после развода. Вильнюс, 1985.
59. Кент М. Стратегия развода. СПб., 1993.
60. Ковалев С.В. Психология современной семьи. М., 1988.
61. Ковалевский М.М. Очерк происхождения и развития семьи и собственности. М., 1895.
62. Кон И.С. Введение в сексологию. М., 1988.
63. Кочюнас Р. Психологическое консультирование и групповая психотерапия. М., 2005.
64. Кратохвил С. Психотерапия семейно-сексуальных дисгармоний. М., 1998.
65. Куттер П. Любовь, ненависть, зависть, ревность. СПб., 1998.
66. Лев Д. Семейная психотерапия: История, теория и практика. СПб., 1993.
67. Левкович В.П., Зуськова О.Э. «Социально-психологический журнал. Том 6, №3. 1985.
68. Лосева О. Секс?... Не только но...// Узы брака, узы свободы: Проблема семьи и одиночества глазами ученых. М., 1990.
69. Лофас Ж., Сова Д. Повторный брак: дети и родители. СПб., 1996.

70. Мак-Леннан Дж.Ф. Первобытный брак. М., 1861.
71. Мацковский М.С. Социология семьи М., «Наука». 1989.
72. Мид М. Культура и мир детства. М., 1988.
73. Минухин С., Фишман Ч. Техники семейной терапии. М., 1998.
74. Мухамедрахимов Р.Ж. Психология взаимодействия матери и младенца. СПб., 1998.
75. Навайтис Г.А. Семья в психологической консультации. М., 1999.
76. Навайтис Г.А. Психологические особенности распада супружеских отношений // Человек после развода /Под.ред. Н.Я. Соловьева, Вильнюс, 1985.
77. Нистал М. Родители-одиночки // Психологическая энциклопедия. Изд. 2-е /Под.ред. Р. Корсини, А. Ауэрбаха. СПб., 2003.
78. Обозов Н.Н. Межличностные отношения Л., 1979.
79. Обозов Н.Н. Совместимость и срабатываемость людей. СПб.: ЛНПП «Облик» 2000.
80. Обозов Н.Н., Обозова А.Н. Факторы устойчивости брака: Тез. Конф. «Семья и личность» В. Г. Гродно М., 1981.
81. Обозов Н.Н., Обозова А.Н. Диагностика супружеских затруднений. // Психологический журнал. 1982. Т.3, №2.
82. Обозов Н.Н., Обозова А.Н. Факторы устойчивости брака // Семья и личность. М., 1979.
83. Обозова А.Н. Супружеская совместимость – фактор устойчивости брака // Личность в системе общественных отношений. Ч.4., М., 1983.
84. Олейник Ю.Н. «Исследование уровней совместимости и молодой семье»// Психологический журнал. Т.7, №2. 1986.
85. Пезешкиан Н. Позитивная семейная психотерапия. Семья как терапевт. М., 1993.
86. Поршенко А.П., Романов И.Ю. Психоанализ в развитии: Сб. переводов. Екатеринбург, 1998.
87. Равич-Щербо И.В., Марютина Т.М., Григоренко Е.Л. Психогенетика. М., 2002.
88. Римашевская Я., Ванной Д., Малышева М. и др. Окно в русскую частную жизнь: Супружеские пары в 1996 году. М., 1999.
89. Ричардсон Р.У. Силы семейных уз. СПб., 1994.
90. Роджерс К. Клиент-центрированная терапия. М., Рефлбук, 1997.
91. Савина Е.А., Чарова О.Б. Особенности материнских установок по отношению к детям с нарушениями развития // Вопросы психологии. 2002. №6.
92. Сатир В. Как строить себя и свою семью. М., 1992.
93. Сатир В. Психотерапия семьи. СПб., 2000.
94. Саймон Р. Один к одному: Беседы с создателями семейной терапии. М., 1996.

95. Семья в психологической консультации/ Под.ред. А.А. Бодалева, В.В. Столина. М., 1989.
96. Силаева Е.Г. Психология семейных отношений с основами семейного консультирования. М., 2004.
97. Сысенко В.А. Устойчивость брака: проблемы, факторы, условия. М., 1981.
98. Тернквист Р. Историко-эмпирическая социология. Современная западная социология: Теория, традиции, перспективы / Под. ред. П. Монсона, СПб., 1992.
99. Трапезникова Т.М. Социальная психология семьи: Методическое пособие к курсу лекций. ЛГУ. 1987.
100. Трапезникова Т.М. Этика и психология семейных отношений. Л., 1988.
101. Фигдор Г. Дети разведенных родителей: Между травмой и надеждой. М., 1995.
102. Филлипова Г.Г. Материнство: Сравнительно-психологический подход// Психологический журнал. Т.20, №5. 1999.
103. Филлипова Г.Г. Психология материнства: Учебное пособие. М., 2002.
104. Фрейд А. Психология «Я» и защитные механизмы. М., 1993.
105. Фрейджер Р., Фейдимен Д. Личность: Теории, упражнения, эксперименты. СПб., 2002.
106. Фромм Э. Искусство любить: Исследование природы любви. М., 1990.
107. Харли У. Законы семейной жизни. М., 1992.
108. Хоментаскас Г.Т. Семья глазами ребенка. М., 1989.
109. Хорни К. Женская психология СПб., 1993.
110. Хэтфилд Э. Любовь // Психологическая энциклопедия. Изд. 2-е /Под.ред. Р. Корсини, А. Ауэрбаха. СПб., 2003.
111. Шерритс С.Д. Жертвы побоев: Жестокое обращение с ребенком // Психологическая энциклопедия. Изд. 2-е /Под.ред. Р. Корсини, А. Ауэрбаха. СПб., 2003.
112. Шнейдер Л.Б. Психология семейных отношений: Курс лекций. М., 2000.
113. Шостром Э. Антикларнеги, или Человек-манипулятор. М., 1994.
114. Эйдемиллер Э.Г. Методы семейной диагностики и психотерапии. М., 1996.
115. Эйдемиллер Э.Г., Добряков И.В., Никольская И.М. Семейный диагноз и семейная психотерапия. СПб., 2003.
116. Эйдемиллер Э.Г., Юстицкий В.В. Семейная психотерапия. Л., 1990.
117. Эйдемиллер Э.Г., Юстицкий В.В. Психология и психотерапия семьи. СПб., 1999.
118. Эриксон Э. Детство и общество. СПб., 1996.
119. Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства. М., 1972.

120. Юферева Т.И. Формирование психологического пола // Формирование личности в переходный период от подросткового к юношескому возрасту. М., 1987.
121. Юнг К. Брак как психологическое отношение // Конфликты детской души. М., 1996.
122. Яффе М., Фенвик Ф. Секс в жизни женщины. М., 1991.
123. Barker P. *Perekonnapsuhhoteraapia alused*. Tallinn
124. Bem S.L. (1979). Theory and measurement of androgyny // *Journ. Personal. Soc. Psychol.* Vol. 37. 1047-1054.
125. Colker, R., Widom, C.S. (1980). Correlates of female athletic participation: masculinity, femininity, self-esteem and attitude toward women // *Sex Roles*. Vol.6. P.47-58.

Қосымша 2

«Отбасындағы қатынас психологиясы» оқу курсының бағдарламасы

Отбасындағы қатынас психологиясы

Пәннің мақсаты: қазіргі отбасының негізгі әлеуметтік-психологиялық және әдістемелік-психологиялық мәселелермен, отбасы-некелік қатынастар дамуының тұжырымдамаларымен танысу. Ерлі-зайыптылар арасындағы дау-дамайлардың оқыту тәсілдері арқылы себептері мен шешілу жолдарын анықтау; отбасы мен отбасылық мәселелерді түзетудің негізгі әдістерін зерттеу.

Курстың мазмұны: отбасын орналастырудың пәні, қызметтері, құрылымдары, формалары, отбасындағы рөлдерді бөлудің типтері, отбасы динамикасы, отбасының өмірлік циклі, отбасындағы ережелер, отбасылық мифтер мен аңыздар. Жыныстық диморфизм, жыныстық әлеуметтену, ерлі-зайыптылардың ұқсастықтары мен некедегі қанағаттану мәселелері. Ерлі-зайыптылық қатынастарды және отбасы диагностикаларын зерттеу әдістері. Отбасындағы өмірлік іс-әрекеттің бұзылуы және отбасындағы қатынастарды түзету.

Практикалық жұмыстар, семинарлар: практикалық сабақтарды отбасы психологиясындағы тақырыптар бойынша, сондай-ақ отбасылық кеңес беру міндеттерін шешу және проблемді жағдайларды талдау формалары арқылы жүргізіледі.

Өзіндік жұмыс: оқу үрдісінің міндетті бөлімі және берілген әдебиеттердегі тапсырмалар бойынша студенттердің өзіндік зерттеу материалдарынан тұрады; алынған мәліметтер мен құбылыстарды талдау; жазбаша, практикалық және бақылау тапсырмаларын орындау.

Аудиториялық жұмыстардың мазмұны

№	Аудиторлық сағаттардың саны	Тақырыптары
1		Отбасы және неке. Негізгі түсініктер. отбасын орналастырудың пәні, қызметтері, құрылымдары, формалары, отбасындағы рөлдерді бөлудің типтері, отбасы динамикасы, отбасының

		өмірлік циклі, отбасындағы ережелер, отбасылық мифтер мен аңыздар.
2		Жыныстық диморфизм және отбасылық қатынастар мәселесі. Отбасының әлеуметтік-демографиялық мәселелері. В.А. Геодакян теориясы, В. Флисс, З.Фрейд, О. Вейнинггер, М. Хиршвельд, В.Е. Каган, И.С. Кон, Б.Г. Ананьев, Н.Н. Обозова, С.В. Ковалев, Г. Аммон, Э. Маккоби, К. Джеклин, А.Анастаси, У.Харлидің отбасылық қатынастар жайлы көзқарастары. Маскулдық. Феминдік. Андрогиния. Жыныстық айырмашылықтар. 8 жыныстық рөлдік типтер.
3		Жыныстық әлеуметтену және некеге дайындық. Жұбай таңдау және некеге түсу қаупінің факторлары. Махаббат мәселесі. Некелесу мәселесі. Жас отбасылар мәселесі. Жыныстық әлеуметтену мен жыныстық ұқсастықтың психологиялық механизмдері. Идентификация теориясы. Жыныстық типизация теориясы. Өзіндік категоризация теориясы. Тілді меңгерудің аналогиялық теориясы. Стадиалды теория. Жыныстық тәрбие. Жігерлік пен нәзіктік эталондарын қалыптастыру. Отбасылық өмірге дайындықтың бағыты. Некелік жұпты таңдау теориясы: (гомогамия теориясы (I.Nye, F.Berardo); қажеттіліктерді толықтырушы теория (R. Winch); «стимул-құндылық-рөл» теориясы (B. Murstein); махаббаттың айналма теориясы (I.L.Reiss); рөлдік теория (Т.Парсонс, Р.Бейлз, Б.Харбер, Р.Орг). отбасы ерекшеліктерінің ықпалы, некені қортындылау мотивтері, тұлға қасиеттері.
4		Ерлі-зайыптылық ұқсастық және некенен ләззат алу. Құрылымдық тәсіл (Р.Винч). функционалдық тәсіл. Адаптивтік тәсіл.
5		Ерлі-зайыптылық дау дамайлар. Дау – дамайлар типтері. дау дамайдың себептерін анықтаудағы көпдеңгейлі шеңберлік каузальдылықтың принциптері. Толық және толық емес отбасылар (дау-дамайлы, дағдарысты, проблемді). Ерлі-зайыптылар дау-дамайын шешудің тактикалары.
6		Қызғану мәселесі және ерлі-зайыптылардың бір-біріне шөп

		салуы. Түсінікті анықтау. Қызғаныштың көп қырлығы (балалық, кәсіби, ұлттық, спорттық, шығармашылық). Сүйіспеншілік қатынасының әртүрлі фазасынан қызғаныштың көрінуі. «Қызғанышқа бағдар» (өзіндік, арнайы). Некенен тыс байланыстардың мотивтері.
7		Ажырасу және қайталанған неке мәселесі. Ажырасудың себептері. Ажырасу мотивтерін топтастыру. Объективтік және субъективтік мотивтер. Неке тұрақтылығы тұрғысынан «Қауіпті жас». Ажырасу үрдісінен кейінгі кезең. Ажырасқан ерлі-зайыптылардың өзара қатынасындағы типтер. Еркек, әйел және бала үшін ажырасудың салдары.
8		Ерлі-зайыптылық қатынастар мен отбасылық диагностикаларды зерттеудің әдістері.
9		Отбасының өмірлік іс-әрекетінің бұзылуы және түзету. (Angell R., Ranch K., Hill R., Rassel C., Wallerstein J., Kelly J.) бұзылудың көздері. Түзету стратегиясының түрлері. Біріккен отбасы психотерапиясы (J. Bell, V. Satir, R. Speck, A. Feraire).
10		Отбасылық кеңес беру. Бағыттары, үлгілері мен кезеңдері
	32 сағат	

Реферат жұмыстарының тақырыптары

1. отбасы психотерапиясы В.Сатир тұжырымдамасы.
2. Жүйелі отбасылық психотерапия.
3. Пало Альто отбасы психотерапиясы.
4. Психоаналитикалық отбасы психотерапиясы.
5. Отбасы-коммуникативтік психотерапиясы.
6. Отбасының эксперименталды терапиясы.
7. Құрастырушы отбасы психотерапиясы.
8. Отбасы мінез-құлықтық психотерапиясы.
9. Ерлі-зайыптылық психотерапия.
10. Отбасылық кеңес беру.
11. Дәстүрлі емес (ерекше) отбасы.

Пысықтауға арналған сұрақтар

1. Отбасы. Негізгі түсініктер. Қызметтері. Құрылымдары. Формалары.
2. Рөлдерді орналастырудың типтері
3. Отбасының өмірлік циклдерінің кезеңдері.
4. Отбасындағы өзгерістердің типтері.
5. Отбасылық аңыздар.
6. Отбасылық ережелер.
7. Отбасы қатынастарының типтері.
8. Жыныстық айырмашылықтар мен отбасылық қатынастар мәселесі.
9. Аналық және әкелік психологиялық феномен ретінде.
10. Рөлдер, сезімдер, қатынастар.
11. Отбасының әлеуметтік-демографиялық мәселелері.
12. Ерлі-зайыптылар дау-дамайы.
13. Қызғану мен ерлі-зайыптылардың бір-біріне шөп салу мәселелері.
14. Отбасы қатынастарының бұзылу формалары мен тұжырымдамалары.
15. Ажырасу мәселелері.
16. Қайталанған некелердің мәселесі.
17. Отбасындағы дау-дамайлар.
18. Дау-дамайларды шешудің үлгілері.
19. Отбасындағы ұқсастық мәселелері. Акоффа, Эмери теориялары.
20. Отбасындағы «әкелер мен балалар» мәселелері.
21. Баланың туылу ережесіне байланысты тұлғалық ерекшеліктері.
22. Толық емес отбасылар.
23. Отбасындағы өмірлік іс-әрекеттің бұзылуы.
24. Толық және толық емес отбасылар.
25. Отбасындағы өмірлік іс-әрекеттің бұзылу себептері.
26. Отбасы қызметінің бұзылу типтері (отбасы тұлғаның психикалық травматизациясының қайнар көзі ретінде): өзекті отбасының қанағаттанбау

- жағдайы; «Отбасындағы үрей»; Отбасына негізделген жүйке-психикалық және физикалық күйзеліс; кәналау сезімі.
27. V.Satir тұжырымдамасы.
 28. Отбасындағы қарым-қатынастың үлгілері.
 29. Отбасындағы тұлғааралық коммуникациялардың бұзылуы.
 30. Отбасы интеграциясы механизмдерінің бұзылуы.
 31. Т. Мишина бойынша ерлі-зайыптылардың невротикалық типтері.
 32. Жыныстық бұзылыстар.
 33. Отбасына психологиялық және әлеуметтік көмек берудің үлгілері: білім беру, медициналық, психотерапевтикалық, әлеуметтік.
 34. Құқықтары мен міндеттері. Отбасының заңнамалық аспектілері (Неке шарты).
 35. Отбасы диагностикасының әдістері.
 36. Отбасындағы өзара қатынастың психотерапевтикалық түзетулерінің түрі.
 37. Жүйелі отбасы психотерапиясы.
 38. Пало Альтоның отбасы психотерапиясы.
 39. Психоаналитикалық отбасы психотерапиясы.
 40. Отбасы-коммуникативтік психотерапиясы.
 41. Отбасының эксперименталды терапиясы.
 42. Құрастырушы отбасы психотерапиясы.
 43. Отбасы әрекетінің психотерапиясы.
 44. Ерлі-зайыптылар психотерапиясы.
 45. Отбасылық кеңес беру.
 46. Неке-отбасылық қатынастар эволюциясы.
 47. Дәстүрлі емес (ерекше) отбасы.
 48. Неке-отбасылық қатынастардың альтернативтік формасы.

Ұ.И.Ауталипова, Т.С.Сақтағанова, И.Құрбанова

ОТБАСЫ ПСИХОЛОГИЯСЫ
оқу құралы

Пішімі 60x84 1/16
Тығыздығы 80 гр./см². Қағаздың ақтығы 95% .
Қағазы офсеттік. РИЗО басылымы.
Көлемі 105 бет.

“Отан” ЖҚ баспаханасында басылып шығарылды
ҚР, Алматы, Сатпаев к., №90.
e-mail: otan88@mail.ru